

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. १६७२
Title खान्दोग्योपनिषद् भाष्य टीकायां
सप्तमः प्रकाशकः
Author श्री शंकराचार्यः
" भगवानन्द हानिः
Extent १६
Age
Subject वेदान्त शास्त्रां

कान्दोप्योपनिषदोभाष्यरीकासहितायाः संपुष्पः

प्रचारकः

✓ १६७२

२६

१४ दक

१४

बन्दिगपारमः

१४

शाखाचं निदर्शनं न्यायेन मध्यमस्याधिकारिणो ब्रह्मसिद्धिस्तौ कार्यमध्यमस्याधिकारिणो ध्यानार्थं वा नामादि संकीर्तनमिच्छन्मिह
नीमन्ममेवाधिकारिणमधिकृत्य भूमस्तुत्यर्थं नामादिवचनमिति मतांतरमाह अथवा नामादीति अध्यापसंबंधमुक्त्वा
व्यापिकासंबंधमाह व्यापिकातिनिस्तुत्यर्थं तमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथमिति तादिना नया च परविधया कृतार्थत्वा

अथवा नामाद्युत्तरेन विशिष्टानि तत्त्वान्पतितं च तेषामुक्त एतमं भूमाख्यं तत्त्वमिति तत्त्वत्यर्थं नामादीनां क्रमेणो
पन्यासः व्यापिकात्परविधास्तुत्यर्थं कथं नारदो देवक्रियः कृतकर्तव्यः सर्वविधोपि सन्ननात्मज्ञाद्युक्तो
चैव किमु वक्तव्यमन्योत्पविज्जंतु रक्तपुष्पतिशपोऽकृतार्थ इति अथवा नामात्मज्ञानान्निशपश्ये प
साधनमस्तीति तत्प्रदर्शनार्थं तत्त्वमात्राद्व्यापिकारम्भे ॥

तस्याः स्फूर्तिरत्र विवक्षितेति शेषः अतीतीत्यादि सहात्मत्वविज्ञानादप्युदेवदेवतोपासनमोक्षसाधनमिति ताशेषमिति
षेधेन सहात्मविज्ञानस्यैव मोक्षसाधनं दर्शयितुं मात्वापिकाप्रवृत्तेति पक्षान्तरमाह अथवेति ५ ५ ५

छाभा-श्री-द्वितीयापमात्पापिकानामपेप्रपंचपति पेनेत्यादिना सर्वस्यामितेपस्य फट्टिज्ञानेनससाधनमुत्तारनेनचशक्त्यासंपन्नोवेरवेरांगा
मिज्ञत्वेनस्याप्रीतिपावइतिहिनारहस्येजमाभिजनेजन्मवृत्तगोमानसपेनंत्वारत्तिचोत्तमकर्मविद्याश्रित्तिचहजोसहाचरणम
स्तिचम्रवताः३३धनारिसाधनशक्तिर्नाधर्माधर्मसाधनस्यवापरेरस्यशक्तेःसंपत्तिश्चजन्मारपोनिमित्तमस्याभिमानस्यतंसत्वे

पेनसर्वज्ञानसाधनशक्तिसंपन्नस्यापिनारहस्यदेवर्षेःश्रेयो नवभूवपेनोत्तमाभिजनविद्याचतसाधनशक्तिःसंपत्तिनिमित्ता
भिमानंरित्वाप्राक्तपपुरुषवत्सनत्कुमारमुपससारंश्रेयःसाधनप्राप्तपेःत-प्राप्त्यापितंभवतिरतिशयश्रेयःप्राप्तिसाधनत्व
मात्मविद्यापाइतिअधीहिअधीष्टभगवोभगवन्निनिहविलोपससारअधीहिभगवर्तिर्मन्त्र-सनत्कुमारयोगोश्चरंभ्रमनि

ॐअधीहिभगवर्तिहोपससारसनत्कुमारंनारहस्तंहोवाचपद्मेत्यनेन ७
मोपसोहनतस्तउर्ध्ववस्त्रामोतिसहोवाचर्षेर्भगवोऽधोमि ७ ७

एनारहउपसन्नवान्नेन्यापनउपसन्नंहोवाचपरात्मविषयेकिंचिद्देष्टुतेनतस्यापनेनमामुपसीदेरमहंजानेनतोहं
भवतोविज्ञानान्तेनभूमर्ध्ववस्त्रामोत्पुक्तवीतिसहोवाचनारःकृगेर्भगवोऽधोमिस्मामि ७ ७ एम.

तिपावन् रतिरीदोधायात्पापिकपोःसंबंधोक्तिःसमास्मर्यःअध्यपनेनज्ञानलस्यतेतयाचाधीष्टज्ञापपेस्यःमन्त्रउपसन्न
स्योतिशेषःन्यापनःसमिसागिरेसादृशस्योक्तविधिवशादितिपावन् ॥ ७ ७ ७ ७ ७

अध्ययनवाचिपदेस्मरणपरतपाकथं व्याख्यातमित्याशंकाह पदेत्येति गंधयति जुहुमादिसंपादनं तर्हि सर्वं स्वतंत्रत्वेन न

पदेत्येति विज्ञानस्य पृथक्त्वात्तथा यजुर्वेदं सामवेदं माथर्वणं चतुर्थे वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादिनिहासपुण्यं पंचमं वेदं
वेदानां भारतपंचमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थो व्याकरणेन हि पहादिविभागशक्येति ह्येतादृशं तापनेपि अत्रादृशं कल्पयति
ते ह्येवमुपजु सामाख्यस्य विद्यां ब्रह्मविद्यां सिसाकत्य छंदश्चिन्तयो भूतविद्यां भूतनं तं त्रं सत्रविद्यां धनुर्वेदं न सत्या
नज्ञानं निधिं महाकात्मादिनिचिचिशास्त्रं वाकोवाक्यं न कृत्वास्त्रं एकापनं नीतिशास्त्रं देवविषां निरुक्तं ब्रह्मण क

यजुर्वेदं सामवेदं माथर्वणं चतुर्थं मिनिहासपुण्यं पंचमं वेदानां वेदं पित्र्यं शिदैर्वा निधिं वाकोवाक्यं मे
कापने देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां सत्रविद्यां न सत्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवो ध्ये मि सोहं भ

॥ वोर्मं च विदेवास्मिनात्सविन् ॥

चविद्यां ज्योतिषं सर्पदेवजनविद्यां सर्पविद्यां गारुडं देवजनविद्यां गंधपुत्तिनृत्तगानकाद्यशिल्पादिविज्ञानानि एतत्सर्वं हे भग
वो ध्ये मि सोहं भगवन्तत्सर्वं जानत्तपि मंत्रविदेवास्मि शब्दार्थमात्रविज्ञानवानेवास्मीत्यर्थः सर्वो हि शब्दोभिधानमात्र
मभिधानं च सर्वमंत्रेषु तर्भवति मंत्रविदेवास्मि मंत्रवित्कर्मविदित्यर्थो मंत्रेषु कर्मोणीति हि वस्यति नात्मवित्नात्मानं वे
तोसीत्याशंकाह सोहमिति कथमंत्रविदित्यस्य कर्मविदिति व्याख्यानमित्याशंकाह मंत्रेति ॥ ७ ॥

३
 ३
 ३
 छां भा १ मंत्रविदेवनात्मविरित्तत्रविरोधं चोदयति नन्विनि मंत्रवित्तत्रकाष्णात्मवित्तत्रमपि स्वातन्त्र्यभावे मंत्रवित्तत्रमपि न पक्तमित्यर्थः अभि
 धानमभिधेयमित्येवं पश्य मे हस्यविकारत्वेन मिथ्यात्वात् तन्मन्त्रविकारत्वात् नगीकारे मन्त्रप्रकाशत्वाभावात् नन्विरोध इति परि
 हर्षति नन्विधानेति आत्मनो विकारत्वाभावेऽपि धेयत्वमेव संश्लेषकं नन्विनि श्रुतं तत्तदवयवं भेदनिर्वाचयेत्तद्विना आ
 त्मशब्देनात्मनोभिधेयत्वाभावे वाक्यशेषविरोधः स्यादिति संश्लेषकं नन्विनि आत्मशब्देनात्रात्मनस्तेनलक्षणपापति

नन्वात्मापि मन्त्रैः प्रकाशतं एवेति कथं मन्त्रविदेवनात्मवित्तत्र अभिधानमभिधेयमे हस्यविकारत्वात् नन्विरोध आत्मे
 ष्यते नन्वात्मात्मशब्देनाभिधीयते न पतो वाचो निवर्तते पत्रानात्पश्यतीत्यादिश्रुतेः कथं तस्मात्तैवाधस्तात्स आत्मे
 सादिशब्दा आत्मानं प्रसापयति नैव लोकः रेहवति प्रत्यगात्मनि भेदविषये प्रपुन्यमानः शब्दो रेहरीनामात्मत्वे प्रसा
 द्यापमाने पत्तारिशिखं सववाच्यमपि प्रसापयति यथा स एजिका पां रश्ममाना पां सेना पां च ध्वजपताकारिव
 यवहितेऽरश्ममानेऽपि एजनि एष एजा रश्मन इति भवतीति शब्दप्रयोगः तत्र को सौ एज इति एजविशेषनिरूपणा पां रश्ममा
 नेन प्रसात्त्वानेऽनस्मिन्नरश्ममानेऽपि एजनि एजपतीति भवत इति

पतिसंभवा न्नोपत्रमोपसंसारविरोधोस्तीत्युत्तरमाह नैव लोच्यते विशिष्टे गहीतशब्दो विशेषणोऽप्रसृते वासनात्रं परिशि
 खं न रवाच्यमपि तत्स एवमावोधपतीत्यर्थः केवलात्मविषयस्यात्मशब्दस्य न दर्शनमनोराविमिश्रितमात्रेण कथं
 प्रयोगः कथं वा तत्प्रयोगे पिततो विवक्षितात्मधीरित्याशंक्य दर्शनेन परिहरति यथेत्वादिति

राम.
 ३

आत्ममोक्षस्य ह्यस्यामंत्रप्रकाशत्वाभावे फलितमाह तस्मादिति शब्दार्थज्ञानमात्रेणात्मवित्त्वेन भवतोऽप्यनेनाचार्योपदेश
जनितज्ञानवत्तत्त्वात्मवित्त्वमित्युक्तं तत्र प्रमाणात्माह अतएवेति औपदेशिकज्ञानविषयत्वेन हि त्वीकृतमित्याशं व्याहृतं

तस्मात्सोऽहंमेववित्त्वमविदेवास्मि कर्मकार्यं च सर्वविकारनिविकारज्ञत्वास्मिनात्मविन्नात्मप्रकृतिस्वरूपज्ञत्वर्यो
तद्वोक्तमाचार्यवानुरूपो वेदेति पतो वाचो निवर्तनं तदा हि श्रुतिभ्यश्च श्रुतमागमज्ञानमस्तेव हि पस्मान्मेममभग
वदशेभ्योऽप्युक्तमहंमेववित्त्वमिति अतिशयमतिशोकमनस्तीपमक्ततार्थबुद्धिना मात्मविदित्यतः सोऽहमनात्मवित्त्वा

श्रुतं एवमेव भगवद्वर्णनमस्मिन्नतिशोकमात्मविदित्यसोऽहं भगवद्वर्णनं चामितं मा भगवाञ्छोकस्य पारंता
रपत्तिरिति एहो वाचपदैकिंचैतदध्यागोषा नाम वैतन ॥ ९ १ ७ ७ ७ ७

तदेव भगवद्वर्णनं चाम्पज्ञतार्थबुद्ध्या संनये सर्वज्ञानं मां शोकस्य शोकसागरस्य पारं भ्रमे भगवांस्तारयत्वात्मज्ञानोऽप्यन
ज्ञतार्थबुद्धिमापादयन्नुपमपंगपत्तिर्यत्तमेव मुक्तवन्तं हो वाचपदैकिंचैतदध्यागोषा अधीनं चानस्य धपनेन तदर्थं
ज्ञानमुपलभ्यते ज्ञानवानसीत्येतन्नामैवैतत्वाचारं मणाविकारो नाम धेपमिति श्रुतेः

तदिति मातर्हितवात्मविद्याभिरुपाशंकशोकनिवृत्त्यपापत्वेन तदपेक्षां सचपति श्रुतमिति आत्मनेदुपेनात्मज्ञानारथे
न पुवेनेति पावतकथं महीपमर्थज्ञानं सर्वनाममात्रमित्याशं व्याहृतं वाचारं भगवामिति ॥ ७ ७ ७

छांभा-ही ३३ कमुपपादयति नामवाशनि नरुपसंहारि नामैवेति केनरपेतेरनामार्जयमित्याशंकाह नामेति उपास्तिप्रकारं ह्युतेन स्यात्
 तिपयति नामिब्रह्महस्योपासमानैकेत्यादि साह सपास्तिति पोनामेतादिका कास्पयौनरुपमित्याशंकाह पोनामेति १ वा
 नामवैत्रवेरोपजर्वेहस्तादि नामैवेतन्नामोपास्त्वस्तेनिब्रह्मवध्यापयाप्रतिमांविहसुवधोपास्तेनहनपस्तुनामा
 ब्रह्मेतुपास्तेनस्पपमत्तंभवतिनछापावन्नामो गोचरंनत्र नस्मिन्नामविषयेऽस्पपथाकामचा-कामाचार्तातज्ञश्च्यवि
 नामवाक्रवेरोपजर्वेह सामवेह आर्यवराच्चतुर्थरतिहासपुराणाः पंचमोवेहानांवेह-पित्रोराशिर्हैवोनिधिवोकोवा
 कमेकापनंहेवविद्याब्रह्मविद्याभूतविद्यासत्रविद्यानसत्रविद्यासर्पदेवजनविधानामैवेतन्नामोपास्तेनसपोना
 मब्रह्मेतुपास्तेपावन्नामोगतंतत्रास्पपथाकामचाएभवतिपोनामब्रह्मेतुपास्तेभगवोनामोभपरतिनामोवाव
 भपोस्तीति तमेभगवान्ब्रवीत्विति १ वाग्यावनामोभपसी ॥ ५५ ॥ येभवतिपोनामब्रह्मेतुपास्तेरतुपसंहारविमस्ति
 भगवोनामोवावभपोधिकतरपद्वहनरहमन्यदिसभिप्राय सनकुमारआहनामोवावभपोस्तेवेतुताआह पद्यस्ति तमेभ
 गवान्ब्रवीत्विति १ वाग्यावनामोभपसी ॥ ५५ ॥ वागितोद्विपोजिकाभूतादिद्युष्टा नैषुस्ति तंवेणीनाममित्यंजकं वरांश्च नामैमिनामोवावभ
 म्यावनामोभपसी ॥ ५५ ॥ नामोरेकत्वात्प्राप्यत्वापकत्वानुपपत्तिरित्याशंकायाचये वागितोद्विपमिति जिहामूलगिरिधि
 तादिशब्देन उ० कंठगिरेहनओषनासिकातालूनिगद्यंनैवागितोद्विपस्पवराभ्योभिव्यंतेभ्योभपस्तेऽपिनामस्तुभपत्वक

नामैवेति केनरपेतेरनामार्जयमित्याशंकाह नामेति उपास्तिप्रकारं ह्युतेन स्यात्
 तिपयति नामिब्रह्महस्योपासमानैकेत्यादि साह सपास्तिति पोनामेतादिका कास्पयौनरुपमित्याशंकाह पोनामेति १ वा
 नामवैत्रवेरोपजर्वेहस्तादि नामैवेतन्नामोपास्त्वस्तेनिब्रह्मवध्यापयाप्रतिमांविहसुवधोपास्तेनहनपस्तुनामा
 ब्रह्मेतुपास्तेनस्पपमत्तंभवतिनछापावन्नामो गोचरंनत्र नस्मिन्नामविषयेऽस्पपथाकामचा-कामाचार्तातज्ञश्च्यवि
 नामवाक्रवेरोपजर्वेह सामवेह आर्यवराच्चतुर्थरतिहासपुराणाः पंचमोवेहानांवेह-पित्रोराशिर्हैवोनिधिवोकोवा
 कमेकापनंहेवविद्याब्रह्मविद्याभूतविद्यासत्रविद्यानसत्रविद्यासर्पदेवजनविधानामैवेतन्नामोपास्तेनसपोना
 मब्रह्मेतुपास्तेपावन्नामोगतंतत्रास्पपथाकामचाएभवतिपोनामब्रह्मेतुपास्तेभगवोनामोभपरतिनामोवाव
 भपोस्तीति तमेभगवान्ब्रवीत्विति १ वाग्यावनामोभपसी ॥ ५५ ॥ येभवतिपोनामब्रह्मेतुपास्तेरतुपसंहारविमस्ति
 भगवोनामोवावभपोधिकतरपद्वहनरहमन्यदिसभिप्राय सनकुमारआहनामोवावभपोस्तेवेतुताआह पद्यस्ति तमेभ
 गवान्ब्रवीत्विति १ वाग्यावनामोभपसी ॥ ५५ ॥ वागितोद्विपोजिकाभूतादिद्युष्टा नैषुस्ति तंवेणीनाममित्यंजकं वरांश्च नामैमिनामोवावभ
 म्यावनामोभपसी ॥ ५५ ॥ नामोरेकत्वात्प्राप्यत्वापकत्वानुपपत्तिरित्याशंकायाचये वागितोद्विपमिति जिहामूलगिरिधि
 तादिशब्देन उ० कंठगिरेहनओषनासिकातालूनिगद्यंनैवागितोद्विपस्पवराभ्योभिव्यंतेभ्योभपस्तेऽपिनामस्तुभपत्वक

एमः
 ४

तपोर्व्यगपयंजकभावेपिकयं व्याप्या पक्त्वनिताशं ब्राह्मणं कर्माद्वीति वाचो नात्रोभयत्वं प्रप्लवृत्तं प्रपंचपति कथं चेत्तादिना इतश्च

कापोद्दिकारणं भूपोदयं लोके पथा पुत्रा मितात दूत कथं च वा कूना म्ना भूपसी गाह वाग्वा न्त्र ग्वे रे विज्ञापयत्यमृ ग्वे हरीतेन
याप जुर्वे रमिता रिसमानं हृदयं हृदयमिपंतं द्विपरीतमहृदयं पद्यं हि वा द्वा भविष्यद्वागभावेऽप्यपनाभावो तदर्थं श्रवणा

[illegible]

भावस्तच्छ्रवणाभावेधर्मादित्यज्ञापिष्पत्तिविज्ञानमभिविष्यदित्यर्थः तस्माद्भागैर्वैनं छन्दोच्चारणसर्वविज्ञापयततोभ
पतीवाहून्मन्त्रास्माद्वाचं ब्रूते तु याच स मान मन्यते १५ श्रीभूपत्यनेष्टयमित्याह पद्यहीनि शुचपयनिरकाभ्यां न स्वा
भूपत्येति हे फलितमाह तस्मादिनि स यो वाचमिता घन्यदिति च्यते २ ॐ श्रीपार्वतीश्चरणमोज्जुते ॥ ॥ ६॥

तस्य लोकं साधयति समेवेति ३ संकल्पशब्दार्थमाह संकल्पो योति कासांतः करणहतिर्पातंकल्पणविनेताशं काहकर्तव्येति हि
विधेर्विषये विभागेन समर्थितेपि कथं योज्यस्य संकल्पस्य मनसो भूयस्त्वमित्याशं काह विभागेन हीति संकल्पस्य कारणत्वात् मन

सत्वे गहि मनसि लोको भवति न त्वास्पयापानुष्ठानं चेति मनो हिलोको यस्मात्तस्या न्मनो हिवृत्तपतएवं तस्माच्च न उपावेति
स यो मनसि सा हि समानं ३ संकल्पो वाचमनसो भूयान् संकल्पोपि मनस्य नवरं नः कारणहतिः कने व्याकर्तव्यविषयविभागेन सम
मनो हिवृत्तमन उपात्तेति स यो मनो ब्रह्मे सुपात्ते पावन्मनसो गतेन त्रास्पयथा काम चारे भवति यो मनो ब्रह्मे सु
पात्ते स्ति भगवो मनसो भूयस्त्विति मनसो वाचमनसो भूयान् न्मभगवान्ब्रवीति ३ संकल्पो वाचमनसो भूयान्
हा वै संकल्पयनेप्यमनस्य सद्यवाचमीरपति ५

यं न विभागेन हि समर्थिते विषये चिक्लीर्षा बुद्धिर्मनस्य नानंतरं भवति कथं पहा वै संकल्पयने कर्तव्या हि विषयान् विभ
जतरं कर्तुं पतुमिति अयमनस्य तिमत्रानधौ पीपेत्यादि अयानंतरं वाचमीरपति मंत्राद्युच्चारणे
सम्प्रकार्पत्वारतो भूयस्त्वमित्यर्थः कार्यकारणभावं जपो एकांसा पूर्वकं व्यक्तीकरोति कथमित्यादिना

५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५ ५

छाभाटी

६

6

मनसः सकाशादाद्येनंतरभावि त्वेविशेषं दर्शयति तांचेति नामि मंत्राणामंतर्भावं समर्थयति सामान्येहीति कथं मंत्रेषु
पुनश्च कर्मणामंतर्भावत्वात् मंत्रेति कथं कर्मणामंत्रकमस्तीत्युच्यते ब्राह्मणविहितस्यापि कर्मणो हरे नादित्याशंकाह
कहीति ब्राह्मणस्य मंत्रव्याख्यानरूपत्वात् इति स्पष्टमंत्रानुपलभेपिकल्पते मंत्रात्कत्वमित्यर्थः एतदेव प्रपंचयति या

तांच वाचं उनामिना मोच्चारण निमित्तं विवक्षां कृत्वा यतिनामिनाम सामान्ये मंत्राः शब्दविशेषाः संत एकं भवं सैतर्भवं
तौत्यर्थः सामान्येहि विशेषोद्योतर्भवति मंत्रेषु कर्माण्येकं भवति मंत्रप्रकाशितानि कर्माणि क्रियन्ते नामंत्रकमस्तिकर्म यदि
मंत्रप्रकाशते न लब्धसत्ताकं सत्कर्म ब्राह्मणेनेह कर्तव्यमस्मै फलदायेति विधीयते पाप्मन्ति ब्राह्मणे पुनर्कर्मणो हृश्य

तामुनामो रपीते नामि मंत्रा एकं भवति मंत्रेषु कर्माणि तानि हवा एतानि संकल्पे कापनानि संकल्पात्मनिसंकल्पे प्रति
तेसापि मंत्रेषु लब्धसत्ताकानामेव कर्मणां स्पष्टीकरणेन हि मंत्रा प्रकाशितं कर्म किंचिद्ब्राह्मणे उत्पन्नं हृश्यते च पी विहितं
कर्मैति प्रसिद्धं लोके च पी शब्दश्चर्पाजुः सामसमाख्यामंत्रेषु कर्माणि कचयोपास्य पश्यन्ति चार्थवरो न स्माद्युतं मंत्रेषु क
र्माण्येकं भवतीति तानि हवा एतानि मनश्चादीरो निसंकल्पे कापनानि संकल्प एकोऽयनंगमनं प्राप्तोपेयं तानि संकल्पे कापन
निसंकल्पात्मका नुत्ततौ संकल्पे प्रतिष्ठितानि स्थितौ ॥ पी साहिना एकस्यां शाखायां पत्तुर्मंत्रेषु पुनर्येन छात्रांतरपीपमंत्र

क्रिया संस्था वर्तयति प्रत्यपदि

रम
६

प्रकाशितं भविष्यति रत्नचहेतुं नरमाह चपीति तथापि कथं मंत्रप्रकाशितत्वं तत्राह चपी शब्दश्चेति मंत्रेषु कर्मभापनं भवंती
त्यत्र श्रुत्येन अनुमतिकथयति मंत्रेष्टिति तथापि कथं संकल्पस्य भवत्वमित्याशंकाह तानीति अपनपपीयते नोक्तगमनस्य

इतश्च संकल्पस्याप्यतिमहत्त्वमिमाह समकूपनामिति पतोपावापृथिव्यादिषु महत्त्वपिसंकल्पानुहाने दृश्यते अतोऽपि तस्य
हत्त्वगम्यतेन केवलकारणात्वादेव तथैव इतश्च तस्य महत्त्वमेव मेदयामिमाह तेषामिति वृष्टेर्धुलोकार्थकार्यत्वात्तरोपसंक
ल्पस्य तन्निमित्तत्वे पचातस्थभूपत्वात्तद्विहितार्थः वृष्टिवशात्तत्समर्थी भवतीत्यत्र प्रसिद्धिप्रमासायति वृष्टेर्हति अ

समकूपनां संकल्पे कृतवत्ताविवाहे धौ च पृथिवी च घावा पृथिव्यौ निश्चलेन स्येतेन चा समकल्पेतां वा पुश्चा काशं च
एना वेपिसंकल्पे कृतवत्ता विवाहे धौ च पृथिवी च घावा पृथिव्यौ निश्चलेन स्येतेन चा समकल्पेतां वा पुश्चा काशं च
समकल्पेतां मायश्च तेन च त्वेन तपेण निश्चलानि तस्येते पतः तेषां घावा पृथिव्या रोनां संकल्पे संकल्पे संक

समकूपनां घावा पृथिवी समकल्पेतां वा पुश्चा काशं च समकल्पेतां मायश्च तेन च त्वेन तपेण निश्चलानि तस्येते पतः तेषां घावा पृथिव्या रोनां संकल्पे संकल्पे संक
कल्पेते वर्षे संकल्पेतां च त्वेन तपेण निश्चलानि तस्येते पतः तेषां घावा पृथिव्या रोनां संकल्पे संकल्पे संकल्पेते ॥

त्यनिमित्तं वर्षं संकल्पेते समर्थी भवति तथा वर्षस्य संकल्पे संकल्पेति मन्त्रं संकल्पेते वृष्टेर्हन्तं भवत्यन्तस्वसं
कल्पेतां संकल्पेते अन्तमपाहि प्राणा अलोपयं भका अन्तं हामेति हि मुनिसोपासं कल्पे मन्त्राः संकल्पेते १५५१
त्नाधीनं प्राणमर्थमिति तत्र हेतुमाह अन्तमपाहोति आपो मयः प्राणस्तु क्त्वा कथमन्तमपत्त्वमिमांशं काह च
त्रोपयं कारति तत्र वाजसनेयकश्चुतिप्रमाणायति अन्तमिति ॥

५५

५५

५५

५५

छा. भा. टी. प्राणानां मंत्राध्ययनकारणत्वं युमाहपति प्राणवानिति ततो मंत्रप्रकाशितकर्मवशादिति पावक कर्मफलवशाज्जागते स
 वैस्प वैकल्पेऽपि कथं संकल्पस्य महत्त्वमिमांसायाह एतद्दीति तन्महत्त्वे फलितमाह अतश्चि आत्मानि रित्तानां लोकानां
 प्राणवान्नि मंत्रानधीतेनावत्तः मंत्राणां हि संकल्पैकमापि नि होत्रादीनि संकल्प्यतेऽनुशेषमानानि मंत्रप्रकाशि
 तानि समर्थो भवति फलापत्तौ लोकः फलसंकल्प्यते कर्मकर्तृसमवापितपासमर्थो भवतीत्यर्थो लोकस्य संकल्पैस्सर्व
 जातसंकल्पते स्वरूपा वैकल्याप एतद्दीह सर्वजगद्यत्फलावसानं तत्सर्वसंकल्पभूतं अतो विशिष्टः स एव सं
 कल्प अतः संकल्पमुपास्तेत्युक्त्वा फलमोहनदुपासकस्य सपः संकल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्धौ पास्ते कृपान्वेधात्रा
 मंत्राणां संकल्पैकमापि संकल्प्यते कर्मणा संकल्प्यते लोकः संकल्प्यते लोकस्य संकल्पैस्सर्व संकल्प्यते स
 एव संकल्पः संकल्पमुपास्तेति सवः संकल्पं ब्रह्मेति मुपास्ते कृपान्वेसलोकां धुवां धुक् प्रविष्टान् अति
 षितोऽव्ययमानानव्ययमानो भिसिध्यति पावसंकल्पस्य गतं तत्रास्पयथा कामचारे भवति ११ ११
 ॥ स्पेमे लोकाः फलमिति बुद्ध्या समर्थितान् संकल्पितान् विहायुवान् नित्यान् अन्तः पुत्रापेक्षपाधुवश्च पंलो
 किनोऽप्यधुवत्ते लोके धुवद्वेपि कार्येति धुक् सन्नतिष्ठितानुपकारसंपन्नानि सर्थः पशुपुत्रादिभिः प्रतिनिष्टी
 ति र्शनात् स्वपंचप्रतिष्ठित आत्मीयौपकारसंपन्नोऽव्ययमानानमित्रादित्रासरीहितानऽव्ययमानश्च त्वयमभि
 सिध्यस्यमि प्राप्नोतीत्यर्थः पावसंकल्पस्य गतं स्पगतं संकल्पगोचरं तत्रास्पयथा कामचारे भवति ॥ कथं नित्यत्वं
 मन आह अन्तेति लोकानामेवं धुवत्वमुच्यता किमिति लोकैः न सत्तु च्यतत आह लोकिनो होति कथमुपकारेण पुत्र

सिद्धिर्भाति ॥
 पशुपुत्रादिभिः सिद्धिर्भाति ॥
 सत्तु च्यतत आह लोकिनो होति कथमुपकारेण पुत्र

विषयसंकोचं दर्शयति आत्मनश्चि संकल्पस्य पावरोचरस्तत्रास्य कामचारो भवतीति संबंध- निरंकुशो संकल्पशब्दे काहानि
रिमाशं व्याह **अतः** तिर्यहिसंकल्पमात्रस्य गोचो संकल्पोपासकस्य कामचारो भवति तर्हि सर्वसंकल्पस्य विचित्रता सर्वगोचर
त्वसंभवाद्यावच्चित्तस्य गतमिमाहिनावस्थायागफलविस्तृत्ये स न हि संकल्पोपासनादेव सर्वस्मिन् कले सिद्धे चिन्नाद्युपासनं न कृतं
वाप्य कदापि नुचिने पतोयावत्संकल्पस्येसाहिश्च ते रक्तसंकोचोपुक्त इत्यर्थः ४ चित्तशब्दस्य मन- शब्देन च न रक्तिं पोरहति

आत्मनः संकल्पस्य ननु सर्वेषां संकल्पस्येति अत्राफलविरोधाच्च संकल्पं ब्रह्मे तु पास्तेति पूर्ववत् ४ चिन्तं वाव संकल्पाभू
योस्ति चित्तं चेत्तपिरत्वमामकालानुरय बोधवत् अतीतानागतविषयप्रयोजने निरपणसामर्थ्यं च न संकल्पादपि

यः संकल्पं ब्रह्मे तु पास्तेति भगवः संकल्पाभूय इति संकल्पादावभूयोस्तीति नन्वे भगवान् चोत्तिनि ४ चिन्तं वाव
संकल्पाभूयोपहावे चेत्तपनेयसंकल्पयनेयमनस्य तथवा चमीरयतितामुनास्त्रीरपतिनास्त्रिमं चापकं भवं
तिमं चेषुकमीराः ५ भूयः कथं पहाचैप्रासं वस्तिहमेवं प्राप्तिमिति चेत्तपनेन हाहनापवाः पोहापवाय संकल्पपनेयम

चित्तं चेत्तपिरत्वमिति तस्यात्मत्वे वावर्त्तयति प्राप्तेति रत्वं स्त्वेवं प्राप्तिमिति प्राप्तिमकालवस्तु नावस्त्वनुरोधी चेत्तनारव्यो हतिविशेष
स्तद्वत्त्वे चित्तमित्यर्थः अतीतं भोजनं तस्मिन्नुद्वेगं भोजनत्वादागमिनोपि न स्पष्टं तद्वत्प्रयोजनमिति निरपणसामर्थ्यं चित्त
मिति प्रसिद्धमिमाह अतीतेति यद्योक्तस्य चित्तस्य संकल्पाभूयस्त्वेप्राप्तमप्यवत्त्वे युगादप्यति कथमित्यादिना संकल्पप्रकारां प

न स्पृतीसादि पूर्ववत्
एवमिति पूर्ववदिति ॥ ४ ॥

छां भाटी ७ पथासंकल्पस्य निमित्तत्वे सति सुसंयमधिकरणत्वे पुनस्तथा चित्तस्य विभक्तस्य संकल्पादिषु निमित्तत्वेऽपि सत्तत्त्वमेव तदधिकरणत्वमा
हता नोति इतस्य चित्तस्यास्ति वैशिष्ट्यानिताह किंचेति पद्यपि बहुशास्त्रार्थपरो ज्ञानवान् मननतयापि पद्यचित्तो भवतीति पोज
मानि संकल्पादौ निमित्तकर्मफलानां ध्यानिचिते

तानि संकल्पादौ निमित्तकर्मफलानां ध्यानिचिते कायनानि चित्तात्मानि चित्तोत्तरीनि चित्ते प्रातिष्ठितानि चित्तस्थितानि चित्तपिपूर्वव
त्किंच चित्तस्य महात्म्यपुष्पाच्चित्तसंकल्पादिमूलतस्माद्यद्यपि बहुविदुः शास्त्रादिपरो ज्ञानवान् सन्नचित्तो भवति मा
मादिचेतपि रत्नसामर्थ्यादिहेतोर्भवति तेनैव पुणालौकिकानां यमस्ति विद्यमानो यस्तस्मादेवेन माह पद्यपि किंचि
तानि ह्येतादृशानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रातिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदुः चित्तो भवति नायमस्तीति
चैनमाहुर्परयवेत्तपदा अपरविद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादित्यथ पद्यस्य विचित्तवान् भवति तस्मादयो तपुश्च पत ॥ १

छास्त्रादिवेत्तपुनवांस्तदप्युच्यते वैतिकयपुनिकस्माद्यद्यपि विद्वान्स्यादित्यमेवमचित्तेन स्यात्तस्मादस्य पुनमप्यपुनमेवे
ताहुर्भयोऽप्योत्तरपि विद्वत्पि चित्तवान् भवति तस्मात्तस्मै तदुक्तं महाराष्ट्रैवोतापि मुष्पवन्ते प्रातुमि छति ॥ ११

ना अचित्तस्यासत्समत्वं श्रुतवैषम्यं चेत्पुनस्तद्व्यापि चरति कस्मादिज्ञाना श्रुतमपीति शब्देन सत्त्वे गृह्यते चित्तभावे
श्रुताहे वैषम्योत्पत्तौ तद्वैशिष्ट्यामादिष्टमिहानीताद्वैशिष्ट्यहेत्वेन माह अयेति ॥ ६७ ६७ ६७

एम
८

चित्रवतो कार्यमहणार्थं श्रानुमिच्छालो कस्य भवतीत्यत्र हेतुमाह तस्मादिति ५ किं न ह्येनामेतत्तपेसा पामाह ध्यानं नामेति
अचलत्वं साधयति भिन्नजातीयैरेति कथं न सचिताभ्युपत्त्वमिच्छायां कानेका यता होषो पहतस्पातीत्यादि फानिह
तस्माच्च चित्रं होषैषां संकलाहो नामेकापनमिच्छादि पूर्ववत् चित्तानुपचितानुहि मद्रुणैः सचितोपासको धुवानिना
चित्रं होषैषामेकापनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्तेति स पश्चित्तं ब्रह्मेतु पास्ते चित्तान्यै स लोका धुवाधु
वः प्रतिष्ठिता न्यातिष्ठतो व्ययमानान व्ययमानो भिसिद्धीति पावचित्तस्य गतं तत्र स्पष्टा काम चारेभ
ति पश्चित्तं ब्रह्मेतु पास्तेति भगवश्चित्तं भूयश्चित्तं चित्ताद्वाव भूयो लीति तन्मे भगवान् चोचित्ति ध्यानं वाचि
रिचोत्तार्थं ५ ध्यानं वाचि चित्तभूयो ध्यानं नाम शास्त्रोक्त हेतुमाह ॥ त्वं वनेषु च लोभित्वा जातानी पौरं नंतीति प्रत्य
पसंतानः एकान्तैति प्रमाहः दृष्टव्यं च ध्यानं स्वमहात्म्यं फलतः ॥
तो नरसामर्थ्याः दर्शना हेतुमाह पो ध्यानं यत्तार्थं चेतोपितृत्वा न स्वकारणत्वात् ततो भूयाने वेत्तमि प्रेमाह एकान्त
तेति इति श्वास्तिनस्य भूयस्त्वमिच्छाह दृष्टव्यं चेति ॥ ४ ॥

ॐ भा ३० फलदा एतन्महात्म्यं प्रश्नपर्वकं दृष्ट्वा तेन स्पष्टं यति कथमिति सा हिना गौरवपरिहारार्थं पश्चात्तस्मात् मनुष्या एवेति मनुष्या
 रामवे स जां कु नो देवत्वमिच्छांशकार शमादिनि ध्यानफलं नैव त्वं नमस्तु एषि आदि पुरं नया च न दृष्टि सामित
 कथं पथा योगो ध्यापत्तिश्चले भवति ध्यानफलत्वाभे एवं ध्यापती वनिश्चला दृश्यते एषि वी ध्यापती वांती रस्मिमा
 हिसमानमन्यते देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्या मनुष्या एव वा देवसमा देवमनुष्या शमादिगुणसंपन्ना मनुष्या एव त्व
 रूपन जहती न्ययो पस्मा हि वी शिष्टं ध्यानं तस्मा घटह लोके मनुष्याणामेव धनौ विघ पागु लै र्वा महतां महत्वं प्राप्नुवति
 धनादि महत्त्वे हेतुं लभेत् इत्यर्थः ध्यानापादांश्च ध्यानस्यापादानमापादो ध्यानफलत्वाभश्चेत तत्प्राप्ते वपक कला
 ध्यापती व एषि वी ध्यापती वांती रस्मि ध्यापती व दौर्धा पंती वा यो ध्यापंती व पर्वता ध्यापंती व देवमनुष्यास्तस्मा
 घटह मनुष्याणामहतां प्राप्नुवति ध्यानापादांश्च ध्यानस्यापादानमापादो ध्यानफलत्वाभश्चेत तत्प्राप्ते वपक कला
 काचिद्धानफलभक्ता वंते इत्यर्थः ते भवन्ति निश्चला रति निश्चला रतस्य तेन सुहा रव अथ प्रपुनं त्या स्मृति किंचित
 पि धमादि महत्तै कदेश मप्राप्ता ते प्रवृत्त विपरिनाः कला हि न कल हणी ला पि पुनाः शालो षो भ्रा स का उपवादि नः पालो
 यत्ता मे व्य युक्त मे व रति नु शी ल पे पां ते उपवादि नश्च भवति
 र्यः तत्रैव हेतुं नरमाह पस्मादिनि घनादिभिर्महत्त्वे हेतुमुत्कृष्टं कर्मेति वाच ध्यानस्यापादानमनुष्ठानं तेन तत्फलत्वाभोलस्य
 तेन तत्प्राप्ते येषामस्ति तेन ध्या ध्यानफलत्वाभक्ता वत्त्वमेव स्पष्टं यति निश्चला रति एव कारणं माह नति महत्त्वं प्रहवे ध्या

गङ्गा नुहति रघुसप्तपमुक्तामिषमहश्चयेति॥

रम
५

सहस्रं चोत्ति॥

यतिरेकं दर्शयित्वा न्यपमुपसंहरामि अथपे महत्त्वमिति महत्सु नैश्वर्यमर्थः महत्त्वफलमाह अथरति ई वि

अथपे महत्त्वमाध्याध्यानिमित्तं तेऽन्यान्भवन्तीति प्रभवो विद्या चार्पणजेष्वा ए पो ध्याना पा हां शा र्वे सा बुक्ता र्थे
अतो ह र्शने ध्यानस्य महत्त्वं फलतोऽतो भूपश्चि ता ह तत्तदुपास्वे सा पुक्ता र्थे ई विज्ञानं वा व ध्याना भू पो विज्ञानं
शास्त्रार्थविषयं ज्ञानं तस्य ध्यान कारणत्वा ध्यान भू पत्वं कथं च तस्य भूपत्त्वमि ता ह विज्ञानेन वै क्रवे ई विजा

अथपे प्रभवो ध्याना पा हां शा र्वे च ते भवन्ति ध्यानमुपास्वेति स पो ध्यानं ब्रह्मे तु पास्ते पा व द्या न स्प गते न
चा स्प पथा काम चारे भवन्ति पो ध्यानं ब्रह्म तु पास्ते लि भ ग वो ध्या ना भू प र्ति ध्या ना हा व भू पो स्तो तित न्मे
भगवान् ब्रवीति ई विज्ञानं वा व ध्याना भू पो विज्ञानं न वा क्रवे ई विज्ञानीति यजुर्वेद ए सा म वे द मा र्थ वे रां च
तुर्यमिति हा स पु रा णं पंचमं वे द नां वे दं पि अ र्शे र्शे ई विधि वा को वा क मे का प ने दे व विद्यां ब्रह्म विद्यां भू त वि
द्यां न स त्रै विद्यां स प रे व ज न विद्यां हे व च ए थि वी च वां उ चा का शं चा प श्र तं ज श्र दे वां श्र म नु ष्वं श्र
प श्रं श्र व पांं सि च तू रा व न स्प ती ञ्छा प हा न्या की र प तं ग पि ल कं ध मे चा ध मे च स तं चा न तं च सा धु चा सा
धु च त र प रं चा न्नं च र तं चे मं च लो क म मुं च वि ज्ञा ने नै व वि ज्ञा ना तिः

नाति अपमवे र्शति प्रमाणतः पार्थ ज्ञान ध्यान कारणं त वा प जुर्वेद मित्पा रि किं च पश्चारी ष्व धर्मा धर्मौ शास्त्र
स्त्रि सिद्धौ सा ध्य सा धु नो लोकः स्मार्ते वा ह र्श विषयं च सर्व विज्ञाने नै व विज्ञाना तो त्प र्थ त स्मा पु क्त ध्या ना हि ज्ञा न स्प भू
पत्त्व

ज्ञानस्योक्तप्रपत्त्येव क्रवे ई दर्शयति क्रवे च सा हि ना पय वि
प्रमाणतः पार्थ ज्ञान ध्यान कारणं त वा प जुर्वेद मित्पा रि किं च पश्चारी ष्व धर्मा धर्मौ शास्त्र
ज्ञानस्योक्तप्रपत्त्येव क्रवे ई दर्शयति क्रवे च सा हि ना पय वि

छां भा १०

१०

16

भूपत्नफलमाह अतश्चि ज्ञानविज्ञानशब्दपोरर्थभेदं कथयति विज्ञानमिति तथापि लोका नाम चेतनानां कुतस्तदुभयाश्रयत्वे
मिताशङ्काह तदुभिरिति ७ यथोक्तं तल्लशब्दार्थे चेतकेतुवाक्यं प्रमाणमिति अतश्च नहि इति कथं तर्हि शरीरसामर्थ्येव
अतो विज्ञानमुपास्तेति अणुपासनफलं विज्ञानवतो विज्ञानं येषु लोकेषु तां चिज्ञानवतो लोकान् ज्ञानवन् आभि
सिध्यति प्राप्नोति विज्ञानं शास्त्रार्थविषयज्ञानमन्यविषयं नैपुण्यं तदुभिर्युक्तान् लोकान् प्राप्नोतीत्यर्थोपावद्विज्ञान
विज्ञानमुपास्तेति सपो विज्ञानं ब्रह्मसुपास्ते विज्ञानवतो वै स लोकान् ज्ञानवतो भिसिध्यति पावद्विज्ञानस्य गतेन
आस्पृश्याकामचारं भवति यो विज्ञानं ब्रह्मसुपास्तेति भगवो विज्ञानाभूषणं चित्तादावभूषोस्तीति तेन भगवा
न्ब्रवीद्विति ७ वलं वाव विज्ञानाभूषोपि ह शतं विज्ञानवतामेको वलवानाकं पपते ॥ ६७ ६८
स्येतादि पूर्ववत् ७ वलं वाव विज्ञानाभूषो वलमिदं लोपयोगजनितं मनसो विज्ञेये प्रतिभानसामर्थ्ये अतश्च नाह
गाहो निन वै मा प्रतिभांति भो रति श्रुते शरीरेपि तदेवोत्थानादि सामर्थ्यं यस्मात्तां विज्ञानवतो शतमप्येकं प्राणीव
लवानाकं पपते पथाह स्त्रीमतो मनुष्याणां शतं स मुहितमपि
लशब्दप्रयोगस्तत्राह शरीरेपीति तदेवैतल्लोपयोगजनितमेव तत्पर्यं न केवलं कारणत्वादेव बलं विज्ञानाभूषत्वं किंतु
प्रत्यक्षं च तस्य ततो भूपत्नमित्याह विज्ञानवतामिति तस्माद्वलस्य विज्ञानाभूषत्वं मिति शेषः स मुहितमपि कं पप
ते तथा न्यत्रापि दृष्ट्या मिति संबंधः

रम
१०

यस्मादेवंवलस्यकारणं विज्ञानस्य च कार्यत्वेन स्माज्जनस्य भूयस्त्वमित्येतस्मिन्नर्थे कार्यकारणभावमेतपोरपहारपतिपस्मा

यस्मादेवमन्नाद्युपयोगनिमित्तं वलंतस्मात्सपुरुषो यदावलीवलेन तदा भवत्ययोप्राप्तौ स्यान्नस्य कर्तृत्वमिति चेन्न गुरु।
रामाचार्यस्य च परितापरिचारास्य मुञ्चयापाः कर्ता भवति परिचरन्नुपसत्ता नेषां समीपगोऽतरंगः त्रिषो भवती
त्यर्थः उपसीदंश्च सामीप्यं गच्छन्नेकाग्रतया चार्पस्यान्त्यस्य चोपदेष्टुर्गुणैर्दृष्टा भवतीत्यर्थः ततस्मिदुक्तस्य श्रोता

यस्मादेवमन्नाद्युपयोगनिमित्तं वलंतस्मात्सपुरुषो यदावलीवलेन तदा भवत्ययोप्राप्तौ स्यान्नस्य पदावली
भवत्ययोप्राप्ता भवत्युक्तिरन्यारिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदंश्च दृष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता
भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति वलेन वै एयिवीति यतिवलेनान्तरे संवलेन घौर्वलेन पर्वता
वलेन नृदेवमेनुष्मावलेन पणवश्च वपा रं स चतरावनस्पतयश्चापरात्या कौरपतंगिपीलकं वलेन लोक
स्ति यतिवत्समुपास्वेति सपो वलं ब्रह्मे सुपास्ते पावद्वलस्य गतं तत्रास्य कामचारो भवति पो वलं ब्रह्मे सुपास्तेति
भगवो वला भूयस्त्विति वला द्वाव भूयो स्तीति तन्मे भगवाश्च वीत्विनिऽऽ भवति तत इह मे भिरक्तमेव सुपयघने इत्तुपय

नितो मन्ता भवति मन्वानश्च व्योहति तन्मे भगवा भवति स्वमेवेह मिति ततस्वनिश्चितं तदुक्तार्थस्य कर्तानुष्ठाता भवति वि
ज्ञाताऽनुष्ठात फलस्यानुभविता भवतीत्यर्थः किंच वलस्य माहात्म्यं वलेन वै एयिवीति एतीत्याद्युज्ज्वये ११ ११

दितादिना इतश्च वलस्य भूयस्त्वमेव मिति ताह किंचेति ८ ९ १० ११ १२ १३

छां. भा. टी. ११ ॥ अथवापरिसोऽभुजा नोपिकथंचि जीवेन राजीवन्तपिसोऽद्वेति संवेधकश्च मशनमृत्युस्य जीवन्तमित्याह दृश्यं
 नरति अन्नोपयोगभावे वलहानिरिति ध्यातिरेकमुच्चातद्वययोगे वलंभवती तन्वपंया चरे अयेति अथान्नस्यापे
 ११ ॥ अन्नं वा वलाभूपो वलहेतुत्वात्कथं अन्नस्य वलहेतुत्वमित्युच्यते यस्माच्च लकाराणामन्तं तस्माच्च वपिकश्चिह्नं
 शास्त्रीनां श्रोयात्सोन्नोपयोगनिमित्तस्य वलस्य दृश्यान्निपतेन चेन्मिथ्येत्यप्युह जीवेतदृश्यं ते हि मासमप्य
 नश्चेतो जीवन्तोऽथ च सन्नप्यदृश्या भवन्ति गुणैरपि न तेषां श्रोते सा हि पूर्वविपरिणतं सर्वं भवति अथ यदा वहन्यहा
 अन्नं वा वलाभूपस्तस्माच्च वपिह शास्त्रीनां श्रोयाच्च घुह जीवेतदृश्याऽश्रोताऽमन्तं बोद्धा कर्ता विवि
 स्ताता भवत्सथान्नस्यापे दृश्या भवन्ति श्रोता भवन्ति मन्ता भवन्ति बोद्धा भवन्ति कर्ता भवन्ति विस्ताता भवन्ति
 न्परिक्रिपा स्वसमर्थः सन्नन्नस्यापी आगमनमापो न्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः सायस्य विघने सो न्नस्य आपी आपर
 तेन दृश्यात्सपेन अथान्नस्यापेऽतपि पादे एवमेवार्थो दृष्टे साहिकार्पश्च वृणान् ॥ ११ ॥ अपि पादोक्तिरन्नान्नस्यापर
 तेन हेतुपरं अन्नस्य प्राप्तिप्राप्तपादार्थेयमेकार्मीकारत्वेन विपरिणामप्यदृश्या प्रत्यपंगो कारादिसाह आधरसेन हि नि
 रृष्टा श्रोते सा हि अन्नकार्पस्य वृणादपि पादोत्तरमन्नप्राप्तिप्राप्तपादार्थेयमित्याह दृष्टे सा हीति ॥ ४ ४ ॥

कथं नरन्तकार्यमिमांशं ब्रह्मपयतिरेकोर्णयति दृष्टते हीति १ अयोकारणत्वेनात्राभ्युपगमन्यपयतिरेकाभासाध
दृष्टते सुलोपयोगेर्णनारिस्वामर्थेनरपयवतोन्मुपास्वेति फलं चान्नवतः प्रभतान्नचैसलोका न्यानवतः
प्रभतो रकांश्चान्नयानयोर्नित्यं सर्वधत्तोकानभिसिध्यति समानमन्यत १ आयोवा अन्नाभ्युपगमन्यकारण
त्वात् पस्मादेवं तस्मद्यथापि न काले सुहृदि सत्पहिताशे भनार्षिर्न भवति तदा व्याधीयते प्राण सुखिनो

अन्नुपास्वेति स यो ब्रह्मे सुपास्तेन्न वतो वै स लोका न्यानवतो भिसिध्यति पावरन्नस्पृगतं तत्रास्यपथा
मचारे भवति यो न्ने ब्रह्मे सुपास्तेति भगवो न्नाभ्युपगमन्नाहवभूयोस्तीति नन्मे भगवान्ब्रवीति १ आयोवा
अन्नाभ्युपगमन्नाहवभूयोस्तीति नन्मे भगवान्ब्रवीति १ आयोवा अन्नाभ्युपगमन्नाहवभूयोस्तीति नन्मे भगवान्ब्रवीति १
प्राण भवं सन्नं ब्रह्म भविष्यतीति

भवति किं निमित्तमिमांशं ब्रह्मसिन्धुं वसरेन कर्तुं योत्स्यते भविष्यतीति त्वय पुनर्पदा सुहृदि भवति तदा नरि न
सुखिना हृष्टः प्राणं प्राणिना भवं सन्नं ब्रह्म प्रभतं भविष्यतीति ॥

यति पस्मादिस्मदिना गजाननापनमः ॥ ॐ मा महेष्वरभ्यां नमः ६७ ६८ ६९

छां भारीः अयां सर्वजगत्सकत्वाच्चान्नाभूयत्वमुच्यते मिसाह अप्रसंभवत्वादिहिति तथैवयः प्रभसाहुतिपरिणामत्वाहं नरि सा

१२

१२

अप्रसंभवत्वात् नृते स्यान्नुपापवेमा मूर्ती मूर्ते भेदाकारपरिणता इति भूतोपेयं पृथिवी पदं नो संसाहि अपपवेमा
मूर्ती अतोप उपात्तेति फलं स यो यो ब्रह्मेतुपास्त अप्नोति स सर्वां कामां काम्यान् नृते मतो विषयानि तर्कः अप्रसं
भवत्वाच्चरत्वे च पा स नान्ति मां श्रभवाति समानमन्यत् १० नेजोवा अभ्योभूयस्ते जसोऽपकारणत्वात् कथमश्वा

आपपवेमा मूर्तीपेयं पृथिवी पदं नो संसाधौ र्घसर्वतापदेव मनुष्यापसशव अवपां सि चत्तलवनस्पतयः शु
पराया कीदृपतंगपि यो जकमापपवेमा मूर्ती अप उपात्तेति स यो यो ब्रह्मेतुपास्त अप्नोति सर्वां कामां स्त्र
धिमान्मवति पाव रपांगतं तत्रास्पयथा का काम चारं भवति यो यो ब्रह्मेतुपास्ते स्ति भगवो भ्यो भू परसभ्यो वा
वभूयो स्तीति नन्मे भगवान् चवीति १० नेजोवा अभ्योभूयस्ते ह्यपुमारस्य काशमभि न पति न राहुर्निशो
चति नित पति वर्षिष्यति वारि ११ रणत्वे मिसाह पस्मादयो नि ते ज न स्मात्तद्वै एतने जो वा पुमारस्य वस्य मस्वात्

नानि अली कृत्य वा पुमा काशमभि व्या म्रुचन पति परातराहुर्लौकिकानि शो चति संत पति सामान्येन जगन्निन पति
तेहानतो वर्षिष्यति वैरि ११ सिद्धि हितो के कारण मभुघन दृष्ट चत्त कोपं भविष्यतीति विज्ञानं ११ रं मपत्तमवसय अ
यां सर्व भूतोत्सकत्वाच्चमुपसंहरति साराहीति १० इति शब्द साराहनेन संबधाने वैश्वार्थ्य दशेयति प्रसिद्धमिति ॥ ११ ॥

एम

१२

अपजेजसोस्तंकार्पकारणत्वंउपजीव्यफलितमाह तेजएवेति अपजेजसोर्विधान्तरेणकार्पकारणभावंदर्शयतीतिवा
 न्यहिति नरेगोषकार्यति अहोभिरिति तेजसोभूपत्वफलमाह तेजएति नमः शब्दार्थमाह वा येति वाद्यंतमः शब्दार्थमाह
 तेजएवतत्पूर्वमात्मानमुभूतं दर्शयित्वाऽप्यानंतरमपः सजनेनोऽश्नुत्वाभयोभ्यस्तेजः किंचान्यतरेततेजः
 स्तनपि न्नरपेणवर्षहेतुर्भवति कथं उध्याभिश्चोर्ध्वाभिर्विधुभिस्तैश्चोभिश्चतिर्यगाताभिश्चमहाहाहास्त
 ननशब्दश्चरितस्मान्दर्शनादहस्तौविकाविद्योततेस्तनयतिवर्षिष्वातिवारत्माद्युक्तार्थमनतेजनेजउपा
 तेजएवतत्पूर्वदर्शयित्वाथापः सजनेतरेन हेतहर्ध्याभिश्चतिर्यगाताभिश्चविधुभिर्गहाहाश्चरितस्माहा
 हर्विद्योततेस्तनयतिवर्षिष्वातिवारत्तिनेजएवतत्पूर्वदर्शयित्वाथापः सजनेजउपास्तेनिसपस्तेनिसपस्ते
 जोब्रह्मेसुपोतेजस्वीवैसनेजस्वतो लोकाभास्वतोयहतनमस्कानभिसिध्यतिपावतेजसोगतनत्रस्वपया
 कामचारोभवतिपस्तेजीवस्तेसुपास्तेभिर्गवस्तेजसोभूपरतिनेजसोवावभूपोस्तेनितमेभगवान्त्रयीतिने
 स्वेतिनस्पतेजसउपासनफलंतेजस्वीवैभवतिनेजस्वनएवचलोवान्भास्वतः प्रकाशवतोऽपहतनमस्कान्वाह्या
 नध्यामिकान्ज्ञानाद्यपहतनमस्कान्अपनीतवाद्याध्यामिकादिनमस्कान्अभिसिध्यत्यर्थमन्यत् ११
 इमाध्यामिकमज्ञानरागरितदुःखमहतनमस्कानिसत्रनमः शब्दितमित्यर्थंअपहतशब्दार्थमाह अपनीतेति ११

छांभाटी

१३

१३

वायोः सकाशात् काशो भूयानिति वक्तव्यं कथं तेन सो भूयानिति तत्तन् आह वायुमिति कारणं चेपि कथमाकाशस्य वायुस
आकाशो वाचने जसो भूयान् वायुसहितस्य तेजसः कारणत्वाद्धौ मो वायुमा एवेति तेजसा सहोक्तो वायुरिति ए
थ गिर नोक्तस्तेजसः कारणं हिले के कार्यो भूयो ह्यप्यथा घृष्टो हि भूयो स तथा काशो वायुसहितस्य तेजसः कारण
मिति तेनोपि भूयान् कथमाकाशे वै सर्पा चंद्रपत्न्युभौ विधुत्रस्य त्रापग्निसकाशेनाकपमाकाशे
आकाशो वाचने जसो भूयान् आकाशे वै सर्पा चंद्रपत्न्युभौ विधुत्रस्य त्रापग्निसकाशेनाकपमाकाशे
नृपणोत्ताकाशेन प्रतिप्रणोत्ताकाशे रमन् आकाशे न रमन् आकाशे जायते अकाशमभिजा
यन् आकाशमपात्वेति स पञ्चाकाशं ब्रह्मेत्तु पास्त आकाशवतो वै स लोका अकाशवतो
अपस्यान्वर्तिन हृत्पं भूयान् तन् किंचा काशेनाकपति चान्यमसः आहुतश्चेत्त र अकाशेन एतानि अन्वेतं च श
दमन्यः प्रतिप्रणोति आकाशे रमन्ते कीदृशो न्यं सर्वस्तथा न रमन्ते च काशे वंध्यादि विभो गे आकाशे जायते न
मर्ते नावयध्वेन या काशमभिलस्यां कुरादि जायते न प्रति लोमं अत आकाशमुणस्त्वपूतं एव काशवतो वै विस्तार
पुत्तात्स विहा लोका अकाशवतः ३५ हिताने जसो भूयस्त्वमि सा शंत्माह कारणं हीति तेजसो वायुसहितं हाका
शस्य भूयस्त्वं प्रश्नपर्वकं न कारणं तरेण तर्ह्यपीति कथमिति तादिना शन आकाशस्यास्ति भूयस्त्वमि साह किंचेति न भूय

रामः १३

रामः १३

कथमाकाशोपासवत्प्रकाशवाप्रलोकघ्राप्रित्तिशंकाह प्रकाशाकाशयोरिति नपुंसकलिंगंभूतपुच्छिगत्वेनकथं व्याख्या
तमिन्नाशंकापुच्छिगोपक्रेमाश्रित्याह लिंगवत्तथेनेति कथंपुनः स्मरणस्याकाशाभूयत्वमित्यार्थं कीदृशस्मरणोहीति अत्र

प्रकाशाकाशयोर्नित्यसंवधात्प्रकाशवत्तत्त्वलोकानसंवधात्संवाधनंसंवाध-संवाधोन्मोन्मपुञ्जद्वहिता नसंवाधानुराणा
पवतोविकीर्णगतावित्तीर्णप्रचारलोकानभिस्तिथिपावराकाशस्येताद्युक्तार्थे १२ स्मरेवाप्रकाशाभूय-स्मरणं
स्मरणोऽनःकरणधर्मः स आकाशाभूयानितिदृष्टव्यं लिंगवत्तथेनस्मर्त-स्मरणोहेसहिआकाशादिसर्वमर्थवत्तस्म

ऽसंवाधानुराणापवतोभिस्तिथिपावराकाशस्यगतेतत्रास्यपथाकामचारेभवतिप-आकाशं ब्रमे सुपातेति
भाववत्प्रकाशाभूयपरसाकाशाद्वावभयोस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीति १२ स्मरेवाः

रागवतोभोग्यत्वान्मर्त्यतस्मरणोसहस्रसहस्रसत्त्वकार्यभावान्नापिसत्त्वस्मृत्यभावेशकमाकाशादीनामवगंतुमि
त्यतः स्मरणस्याकाशाभूयत्वं ॥ ५ ॥ पुनस्तथावतिरेकं दर्शयति अस्तीति आकाशादेः स्मरणभावेपिसत्त्वमंगोक्तसभोग्यत्वाभावात्
हनर्थकमुक्तं संप्रत्यस्मरणोसत्त्वमेवनास्तीत्याह नापीति ॥

आशायाभूपत्त्वमाकांक्षादायुताहपति कथमित्यादिना १४

कथमाशपासुंते कारास्थपास्मनिस्मर्तव्यं आशा विवहपंस्मान्नसौस्मरोभवमन आशेद् आशपाभिवर्द्धितस्माभूतस्म
रन्नुगाहीन्मंत्रानधीतेऽधीतवनदर्थेवास्मरोभ्योविधीश्च श्रुत्याकर्माणि कुरुतेनस्मृताशयेव पुत्रांश्च पाप्मंश्च कर्मफलभूता
नानि ह्यनेऽभिवां ह्यति आशयेव तत्साधनामनुतिष्वनरमंचलोकमाशेदप्यस्मान्नो कसंग्रहेनुभिरिह नमुंचलोके आ

आशेद्देवैस्मरोमंत्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्रांश्च पाप्मंश्च ह्यनरमंचलोकममुंचे ह्यन आशमुपास्ते निसय आशं
ब्रह्मे सुपास्ते आशयास्य सर्वे कामाः समर्थं समो घाहासा शिषो भवन्ति पावराणां पागतं तत्रास्पदथा काम चारो भ
वति य आशं ब्रह्मे सुपास्ते इति भगव आशं ब्रह्मे सुपास्ते इति भगव आशायाभूपत्त्वमाकांक्षादायुताहपति कथमित्यादिना १४

गयाचवीति

शेद् स्मान्न साधनान्धानेने ह्यने आशा रसनावहं स्मराकाशादिना मय पर्यंतं जगच्चक्राभूतं प्रतिप्रारिणश्च तत्प्रशापास्म
रपि भूपत्त्वमित्यत आशमुपास्ते यत्वा शं ब्रह्मे सुपास्ते ह्यणुतस्पफलं आशयासरोपासिन पास्योपासकस्य सर्वे कामाः
समर्थे निसमर्थिगर्ह्यति अमोघाहासा शिषः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत्तार्थिर्न सर्वतद्वशं भवति हेतुः पावराणां पागतमित्या

दिप्रवृत्त १४

११

प्रज्ञात्मनेति परमात्मोपाधिकत्वं प्राणस्योक्तं न रूपपादयति यस्मिन्निति तस्मिन् सर्वसमर्पितमिति पूर्ववत्संबंधः किमिति च सुगदिषु विध
मानेषु मत्स्यस्यैव प्राणस्य परमात्मोपाधिकत्वं मुपगम्य मित्याशंकाशं वपाह पश्येति घ्राणस्यैव श्रंभं विस्वीधिकारत्वे श्रुतेन प्रमाण
ति कस्मिन्निति ईश्वरं प्रतिमाणस्यैवोपाधिकत्वं हेतुं तस्मात् पश्येति अत्रापि पूर्ववत् न प-माण-छायावही श्वरमनुगच्छतीत्यत्र
श्रुतेन प्रमाणपति न घयेति भूतमात्रा-शब्दादप-स्थित्यादप्यविषया-प्रज्ञा मात्रा सुगदिषु विधुत जनकैदिपेषु वेत्यर्थः भ

यस्मिन् एते वतानामहं पद्याकाराणां पादृशी हौ प्रोतविषयं जीवेनात्मनानुमविष्य पश्य महाराजस्यैव सर्वोधिकारी श्वरस्य कस्मि
न्वरमुक्तेन उक्तातो भविष्यामि कस्मिन्वी प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठासामीनिस्य प्राणस्य जनेति श्रुते-यस्तु छायेवानुगत ईश्वरं य

सर्वे समर्पितं प्राण-प्राणेन पाति

११ ११

यस्यारेषुनेमिर्पितो नाभावः अर्पिता एव भवैता भूतमात्रा-प्रज्ञा मात्रा स्वर्पिता-प्रज्ञा मात्रा-प्राणोर्पिता-स एष प्राण एव प्रज्ञा
तेनिकौपीनकीनामन एवमस्मिन् प्राणे सर्वे पथोक्तसमर्पितं अत्र-स एष प्राणाः प्राणं च प्राणेन च शस्मैव पाति नाप्युक्तं गमनादिति
यास्वस्य समर्प्यमित्यर्थः ॥ वतुतासां प्राणेर्पितत्वेन यापिकथं प्राणस्य छायावही श्वरं प्रमनुगतिस्तत्राह स एष इति कौपीनकीनां श्रु
तिरिति शेषः प्राणस्य योक्तविशेष एवैशिष्यमन शब्दो-य-व्याख्यातं भागमन-घावशिष्यमंशं वाक्येति एवमिति प्राण-प्राणेन पाती
मत्स्यस्यार्थमाह अत्र इति सर्वे स्वदेवतादिनिपावन ॥

छां भा १० प्राणः प्राणेन पानीयानि प्राणे ह्येवैनामेतर्वाणि भूतानि तं न स्पृशत तस्य पर्याये संस्पृशक य एति सर्वमिति तान् ह्येव स संस्पृशतान् स
 च प्राणभिन्नत्वं प्रकटयति प्राण इति तदपीति हीयमानमुच्यते तस्य संप्रदानस्य च प्राणभिन्नत्वात् प्राणैवेत्युक्तं प्राणस्य सर्वा
 त्मत्वमनशब्दार्थः प्रसिद्धिरनन्तरं मरणोपेत्य शक्येति शक्यमिति अन्यपक्षेति रेकाभां पित्रादिशब्दानां प्राणविषयत्वात् न प्रसि
 संवृत्तिपाकात् फलभेदेना ते प्राण एव न प्राण हृदि भूतमस्तीति प्रकरणार्थः प्राणः प्राणं इति पदद्वयानि न स्यात्तभूत
 मेव पक्षे इति नरपि प्राणायैवात् पित्राद्याद्योपि प्राण एव कथं पित्रादिशब्दानां प्रसिद्धार्थोत्सर्गेण प्राणविषय
 प्राणः प्राणं इति प्राणापर इति प्राणो ह्यपि प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वमा प्राणश्चाचार्य प्राणो ब्राह्म
 णः सपरिपितरं वा भ्रातरं वा स्वसारं वा चाप्येवा ब्राह्मणं वा किंचिद्भूतमिव प्रसाह धिक्कृतिस्त्वमेवैनमाहुः
 त्वमिति उच्यते सति प्राणे पित्रादिषु पित्रादिशब्दप्रयोगान् न ह्युक्तानौ च प्रयोगाभावात् कथं न हित्वा ह स पः कश्चित्पित्रादीना
 मान्यतमं परिभूतमिव न ह ननु त्वमिव किंचिद् च न त्वं कारणं हि पुत्रं प्रसाह न ह्येनं पार्श्वं स्थाभ्यह विंके निनो धिक्कृत्तु धि
 गस्तु त्वमि ते वः इत्यर्थं न मित्वाह उच्यते इति अन्यपक्षेति रेकावेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति कथं मित्वादिना पित्रादिषु प्राणोस
 ति पित्रादिशब्दानां प्रपूज्यमानत्वमनया चाप्रपूज्यमानत्वं न हिसुच्यते त्वं कारणं हि पुत्रं मित्वादिपदेनोत्सकारप्रभेरो गत्यने ११

१६
 16

रामः
 १६

पित्रादिषुऽपि पवाहिनं प्रीतिविवेकिनाधिकारवचने हेतुमाह **पितृहेति** साहेप्राणोपि त्रादिषुपि त्रादिशब्दानां प्रपञ्चनानन्वयमित्यन्व
 यमुक्त्वात्यन्तरेकमाह **अथै** नानेवेति समस्युपंजीकृत्य तस्यैव पवाहिन्यभिप्रेत्यर्थः पथपो सुपक्रमादेव मपीत्येतत्तथापीत्यस्मिन्
 यद्व्ययं न देवानि कुराकर्मविशेषे नष्टि **समासेति** अवयवविभजनमादिशब्दार्थः न देहसंवहमित्यत्र छद्मकुरापि चोदिवि
 पितृहावैत्वंपितुर्हेतुसादि **अथै** नानेवाक्रान्तप्राणां स्मृतहेतुनाथान्यथापि प्रलेन समासं समस्य निषं हहेतुस्य स्य सं
 रूहे देवमतिक्रमपिकर्म समासव्यासादि प्रकारेण रूहनत्प्राणां न देहसंवहमेव कुर्वाणं नैवै नं वृषः पितृहेतादितस्माह
 पितृहावैत्वमसि मारहावैत्वमसि भ्रातरहावैत्वमसि स्वस्रहावैत्वमसि चापहावैत्वमसि ब्राह्मणहावैत्वमसीत्य
 यपद्यप्येनानुक्रान्तप्राणा उच्छृतेन समासं मतिषं हहेतुं नैवै नं वृषः पितृहासीति न मारहासीति न भ्रातरहासीति
 न स्वस्रहासीति नाचापहासीति न ब्रह्मणहासीति प्राणोद्यैवैतानि सर्वाणि भवति सवाराषः
 तिरेकाम्नामवगम्यते एतत्सि त्राद्याद्योपि प्राणा एवेति तस्मात्प्राणोद्यैवैतानि पित्रादीनि सर्वाणि भवति च तानि स्थिराणि
 च सवाराषप्राणवित् ॥ ११ ॥ विषयः यद्यपि सक्तप्राणोद्यैवैतैरेषु पित्रादिशब्दे रूढस्तथापि नासौ मुख्यस्तद्विषये कुराकर्मानुष्ठानेपि
 शिष्यगर्हाऽदृष्टोरेति भावः अतान्वयत्वात्तिरेकफलमुपसंहरति तस्मादिति प्राणस्यैव पित्रादिसंज्ञकत्वे किं स्यादिति शङ्काह
 तस्मात्प्राणोद्यैति प्राणमभ्यस्तमित्यनुशासनाद्यतद्विज्ञानफलमाह **सवारा** इति प्राणविरतिवारे भवतीति संबंधः ७ ७

छां भा. ३

17

कथं प्राणवित्तमिह पेश्यायामह एवमिति सर्वात्मत्वे पथोक्तप्रकारः फलतो नु भवः स्वल्पत्वेन सस्यात्कारुण्यं नु दर्शनेनैव प्रा
णवित्ते सिद्धे किमिवित्तनन विज्ञाने पृथगुपन्य स्पेनेन त्राह मननविज्ञानाभ्यां होति उक्तान्वयतिरकाव्योपपत्ति सहक
एवं पथोक्तप्रकारेण पृथगुपन्य फलतो नु भवन्ते वंमन्वान उपपत्तिभिश्चिन्तयन्ते वं विज्ञानन्तु पपत्तिभिः संयोज्यैव मेघा विनिश्च
यं कुर्वन्ति तस्य मननविज्ञानाभ्यां हि संभूतः शास्त्रार्थे निश्चितो दृष्टो भवेत्त एवं पृथगुपन्य विचारो भवति नामाघाशान्तमः
तोऽप्यवहनशीलो भवतीत्यर्थः न चेद्दुस्तं परिणवमिति वादिनं सर्वदा सर्वे शब्देनामाघाशान्तमतीत्यवर्तमानं प्राणमेव

एवंपण्यन्तेवंमन्वानएवविजानन्निवाहीभवन्तिनचेद्दुःख

रतिवाद्यसीमतिवाद्यस्मीतिवृषान्नापहुषीत १५

वहमेवं पश्यंतमतिवहनशीलमतिवाहिनं ब्रह्माहिस्तं भयर्पंतं तस्मिन् जगत् प्राणश्चात्मा ह्यमिति वूचाणं परिब्रूयुषु रतिवा
द्यमिति वारमतिवाद्यस्मीति ब्रूयात् नापनुवीत कस्माद्यसावपनुवीत पत्राणं सर्वेष्वरमयमस्मात्प्रात्मा तेनोपगत १५

तादृश्याद्यत्पाणवषपंज्ञानं जायते तद्वन्न विज्ञानं विवक्ष्यते तत्फलसाक्षात्कारं दर्शनेमिति भेदः मननविज्ञाने विना दर्शना
संभवोऽन-शब्दार्थः सर्वमननादिद्वारेण निपायान् प्रतिवाहित्वं युक्ताहृषोति नामाहोति नापहृषोते सुक्तं व्यक्तं करोति कस्मा

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यद्यस्मात्पविहनात्तत्वेन सर्वेश्वर आरणोस्मीत्युपगतवांस्तस्मात्पहवेहेत्वभावादात्मनोऽतिवार्हित्वेनापहवोते सत्र प्राणां
मुपदेशं श्रुत्वा नारदस्य तस्मीभावे किं कारणमिच्छाशकायामाह स एषाति कथं तस्योपनिखगते प्राणोत्पाह न पूर्ववदिति कि
मिति तर्हि प्राप्ताया मुपेक्षा पोस्वयमेवाचार्यो व्युत्पादपतोत्पाशंकाह तमेवमिति एतस्माज्जीयते प्राणरतिश्रु संत सत्प्राण

स एष नारदः सर्वोतिशपंप्राणस्वमात्मानं सर्वात्मानं श्रुत्वा नातः प्रामस्तीत्युपराम न पूर्ववत्तिमिति भगवः प्राणाभ्युपर
तिमय छपतः तमेवंविका एतत्तत्र विज्ञानेन परिमुष्टमस्तु तार्थपरमार्थसत्प्रातिवार्दिनयात्मानं मन्यमानं योग्ये
शिष्यमिच्छामहविशेषादिम व्यावपत्ताह भगवाननन्तुमाह एष तु वा अनिवरति यमहं वसामि न प्राणविदिति वा

एष तु वा अनिवरति यः सत्येनातिवर्तति सोहं भगवः सत्येनातिवर्तनीति

११

होपमार्थतः नामाद्ये संतुतस्यातिवार्दित्वं यस्तु भूमाख्यो सर्वातित्रांतेतत्त्वं परमार्थसत्येवेह सोतिवारीकस्त आह एष
तु वा अनिवरति यः सत्येन परमार्थसत्यविज्ञानवतयाऽतिवर्तितोहत्वा प्रयत्नो भगवः सत्येनातिवर्तानिऽऽथ विकारत्वे
नान्तत्वे वा चारंभणो विकारो नाम धेयमित्युक्तं तस्मिन्नन्ते प्राणे ब्रह्मणि विज्ञाननेन निपावत परिमुष्टत्वे कथमस्तु तार्थत्वमि
त्पाशं कमिच्छा ज्ञानशालित्वार्दिताह परमार्थेति न च तस्योपेक्षा कृत्यमिच्छाह योग्यमिति मिच्छामहविशेषः नास्ति प्राणा स
रमित्यमिमानः कथं तर्हि प्राणविदोऽतिवार्दित्वमुक्तं तत्राह नामाहोति कस्तर्हि परमार्थतोऽतिवार्दोत्पाशंकाह यत्किं नोति

वादीति यत् सत्तु मास्त्वमिच्छापोऽत एव हेतुर्नोपि न

छां-भा टी ननु नारदस्य नाद्यापि सत्यविज्ञानमुपपन्नं कथं सत्येनातिवहतीति पृच्छति तत्राह नथेति १६ पहावैविज्ञानानोत्सादिवाक्यं योक्तुं
वैलुनरमाह पहावैविज्ञानं सद्रूपानुगताभिन्नमसदेवस्याद्यदित्वमिन्नं सन्मात्रमेव परमार्थसत्यमिदं हि प्रतिपरमार्थतः
सत्यं पहावैविज्ञानानोत्सार्थं विज्ञानप्रकारमाभिनयति इति मिति ततस्तदाऽनृतविकारजानं हित्वा सदेव सत्यमिति सूत्रं पदं

नयामां निपुनतु भगवान्पथाहं सत्येनातिवहतीत्यभिप्रायोपघेवं सत्येनातिवहति नुमिच्छसि सत्यमेव नुना वृद्धिर्विज्ञा
सितव्यमित्युक्तञ्चाह नारद नयास्तु नहि सत्यं भगवो विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छेत्तत्तोहमिति १६ पहावैविज्ञानं पर
मार्थतो विज्ञानाति १७ परमार्थतः सत्यमिति ततो न तविकारजानं वा चारंभं तोहित्वा सर्वविकारवस्थं सदेवैकं सत्यं
२ सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञासति १६ पहावैविज्ञानात्सत्यं सत्यं वदति ११ ११

मिति नहैवाथ वदति पदं हति ननु विकारोपि सत्यमेव नामरूपे सत्यं ताभ्यामप्यप्राण-छन्न-प्राणावै सत्यं तेषामेव स
त्यमिति श्रुतं त एतत्सत्यमुक्तं सत्यं त्वेव श्रुतं तौ विकारस्य न न परमार्थापेक्षमुक्तं ॥ तितनदेव वदतीति पोचना सत्यविज्ञानस्य
तद्वहनं प्रतिहेतुत्वघोतनार्थोऽथ शब्दश्रुतं त एव सत्यं त्वेव न भेदाभेदवाहो शंकरे नन्विति किं न ह्यारण्यकश्रुत्या विकारस्य सत्यत्वं
मुक्तमित्येतावन्मात्रमुच्यते किं वा परमार्थसत्यत्वमिति विकल्पाद्यमेगीकारेति सत्यमिति द्वितीयापहृषयति नन्विति भेदाभे
देयोर्विरोधादेकोपाधावयोगाद्विकारस्य च ज्ञातव्यं नित्यत्वात् नुमानाह तत्तावाध्यत्वाभिप्रायेण सत्यं त्वेव श्रुतं तौ विकारमिति

रामः
१८

कथं न हि प्राणादिषु सत्त्वमुक्तमित्याशंकां गीकारं स्फोपति किं न हि तं रद्विपज्जनिनसद्विषयपत्वापेक्षं भूतत्रयं स हि सुच्यते
न हि विषयपत्वापेक्षं भूतद्वयं स हि तस्य ग्रहपतेन या च भूतत्रयं च कंसं च तस्यैव मित्यासाधसत्त्वमिति पथोक्तं तथा न ह्योजभूतयो
नो मरुपयोस्तत्त्वमकत्वाच्च प्राणानां सत्त्वस्यैव व्यावहारिकमित्यर्थ एतच्च प्राणादिषु मित्याभूतेष्वपि सत्त्वमुक्तिरिव ह्येताह
द्वारेणोति प्राणादेनां व्यावहारिकसत्त्वानुवाहद्वारेणाधारोपायवाहत्यापेन परमार्थसत्त्वस्य ब्रह्मणोऽवगतिर्विवक्षितेति

किं न हि रद्विषयविषयविषयपत्वापेक्षं सत्त्वस्यैव मित्यासाधसत्त्वमिति पथोक्तं न ह्येताह च परमार्थसत्त्वस्योपनिधिर्विवक्षितेति प्राणा
वै सत्त्वस्यैव मेष सत्त्वमिति चोक्तं इति प्राणादिषु मेष इत्युपपत्त्या विषयान् परमार्थसत्त्वविज्ञानाभिज्ञानाभिमानान्वय
नाविज्ञानसत्त्वसंवरति ॥

त्याप्यनारहं पदस्यैव सत्त्वपरमार्थतो भूमाख्यं तद्विज्ञापिष्यामीत्येव विशेषतो विवक्षितार्थं न विज्ञानसत्त्वसंवरति ॥ ११

कृत्वा तेनैव सत्त्वस्य ब्रह्मणोऽवगतिर्विवक्षितेति कृत्वा तेनैव सत्त्वस्य ब्रह्मणोऽवगतिर्विवक्षितेति पथोक्तार्थो विवक्षितो ह्येताह पदमु
नाविज्ञानसत्त्वसंवरति ननु सत्त्वस्यैव व्यावहारिकसत्त्वस्यैव मित्यासाधसत्त्वमिति पथोक्तं तथा न ह्योजभूतयो
नो मरुपयोस्तत्त्वमकत्वाच्च प्राणानां सत्त्वस्यैव व्यावहारिकमित्यर्थ एतच्च प्राणादिषु मित्याभूतेष्वपि सत्त्वमुक्तिरिव ह्येताह
द्वारेणोति प्राणादेनां व्यावहारिकसत्त्वानुवाहद्वारेणाधारोपायवाहत्यापेन परमार्थसत्त्वस्य ब्रह्मणोऽवगतिर्विवक्षितेति प्राणा
वै सत्त्वस्यैव मेष सत्त्वमिति चोक्तं इति प्राणादिषु मेष इत्युपपत्त्या विषयान् परमार्थसत्त्वविज्ञानाभिज्ञानाभिमानान्वय
नाविज्ञानसत्त्वसंवरति ॥

छा. भा. टी.

१५

१९

परमार्थसत्त्वविज्ञानन्निवहसग्याहो नोत्साशंकारु पस्त्विति नोर्कथं सदेव परमार्थसत्त्वमिति वदतोऽभीष्टसिद्धिोत्पाशं कारु न
त्विनि नान्येव नोर्कसाणि पद्यविघ्नं नेत्याह तथेति श्रुतो स्प नास्ति सत्त्ववारित्वे किं त्वसत्त्ववारित्वमेवे सुपसंहरति १३ नर
ति व्यतिरेकं दर्शयित्वा न्वयमाचये विज्ञानेवेति श्रुतुर्न सत्त्वविज्ञानं सर्वकमति वारित्वमिच्छाशंकारु नचेति यधेवं जिज्ञा

यत्त्वविज्ञानन्वहति सो ग्याहिशब्दे नाग्याहो न्परमार्थसत्त्वपान्मनमानोवहति ननु तेह पत्रव्यतिरेकेण परमार्थेन संति
तथा तान्मपि हपाणि स ह पे स पानैव सीति श्रुतो ना विज्ञानन्स न्यं वदति विज्ञानन्नेव सत्त्ववदति न च तत्त्वसत्त्वविज्ञान

विज्ञानन्नेव सत्त्ववदति विज्ञानं त्वेन विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञासति १० परावैमनुनेथ
विज्ञानातिनामत्वा विज्ञानातिमत्त्वेव विज्ञानातिमत्त्वेव विजिज्ञासितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञासति १२ प

रावैश्रद्धधाया यमनुनेनाश्रद्धधन्मनुनेश्रद्धधदेवमनुनेश्रद्धात्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञासति १४
मविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञापयत्वा विज्ञानं त्वेव विज्ञासितव्यं पद्ये विज्ञानं भगवो विजिज्ञासति एवं सत्ताहीनां चोत्तरोत्तरं

राणं करोते तानां पूर्वपूर्वहनुत्वे वात्येपं परावैमनुनेति मतिर्मननकोमंतव्यविषयश्चाह १५ श्रीजिष्णुबुद्धिः श्रद्धा १५
साहायसत्त्वविज्ञानं ज्ञेयमिमेवमिष्टं चेदित्यर्थः सत्त्ववहनं प्रति सत्त्वविज्ञानस्य पथा कारणात्त्वभुक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरं

मुनकारणत्वेन दृष्टव्यमित्यनिर्दिशति स्वीमिति १० विज्ञानकारणो भूतां मतिं वाचये मतिरिति मननहेतुभूतो श्रद्धां वा

१३
१४
१५
१६

एम
१५

अहारेनेति। यथा च घेनिघेनि १० निघानि हानं कृतिं विभजने कृतिरिति कथं प्रनेषामुनोत्तरं पूर्वस्म पूर्वस्म कारणी भवन्ति तत्रा
ह सांहीति २१ कृतिस्तर्हि कुतो भवतीति तत्राह सापीति यहा सुखं लभते तहा भवतीति संबंधः ननु सुखलाभस्य हि यत्तय माहि
व्यतिरेकेण भावात् कथं सुखलाभाधीना कृतिरित्याह सुखमिति वक्ष्यमाणं सुखं लब्धत्वाभिमानादेव यथोक्ता कृतिः सि

निष्ठागुरुशुभ्रपादिसत्तत्त्वं ब्रह्मविज्ञानाय २० पदार्थैक्येति कृतिरिन्द्रियसंयम-
चिन्तैकाग्रताकरणं च सत्ताद्वैतस्यानिष्ठा
होनिषद्योक्तानि संभवन्ति विज्ञानावसानानि २१ सपि कृतिर्यदा सुखे लभते सुखे निरतिशयं वस्यमाणं लब्धमप्येति

यहा वै निस्तिष्ठत्यश्रद्धातिना निस्तिष्ठच्छ्रद्धातिनिस्तिष्ठन्नेव श्रद्धातिनिष्ठात्वे विजिज्ञासित्वेति निष्ठां
भगवो विजिज्ञासरति २० यहा वै कर्तेत्यनितिष्ठति नास्त्यनितिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतित्त्वे विजिज्ञासि
तव्यति कर्तुं भगवो विजिसरति २१ यहा वै सुखं तमनेयकरोति नासुखं लब्धकरोति सुखमेवलब्धा करोति २२

[illegible]

२०
 छां भाटी उतरां यमां कां सा पर्वे कमुत्या पयति अयेसाहिना ३३ भूतोऽर्वाणिपवैषोपकंसुखमस्तीताशंकाह ततोऽर्वाणिनि कथमत्यवे
 पिसत्वत्वेगार्पतेनत्राह अत्यस्येति इ-तद्वत्पांत स्मोप्रत्यत्यस्य सुखस्पहेतुत्वेपिकथं खपंसखं नभवतीताशंकाह नहीतिअ
 अयेहांनौकृतादिप्रतणेनेषुस्मस्तमेत्यपमेवप्रतिभासतेनतद्दिजानापपरथावलकार्पशतिप्राप्तंततरहमुच्यतेसुखं
 त्वेवविजिज्ञासितव्यमित्यादिसुखंभगवोविजिज्ञासरीति अभिमुखीभूतापाह ११ योवैभूमासहनिरतिशयंवक्ति
 तिपयांपा-तसरवंततोवी क्लातिशयच्चाहत्यमतस्तस्मिन्नत्येसुखंनास्ति अत्यस्याधिकतरस्माहेतुत्वात्तस्मा
 सुखंत्वेवविजिज्ञासितव्यमितिसंखंभगवोविजिज्ञासरीति १२ योवैभूमातत्सखंनात्येसुखमस्तिभूमैवसुखंभ
 मात्वेवविजिज्ञासितवरतिभूमानंभगवोविजिज्ञासरीति १३ यत्रनान्यतश्चपतिनान्यच्छरोति
 चक्षुरेवंनरिइ-तवबीजंसखंदष्टंज्वराहितोकेतस्मात्पुक्तं नात्येसुखमस्तीति अतोभूमैवसुखंतरस्मादिइ-तवबीजत्वासं
 मबाभूम्भ १४ किंलक्षणोसौमेताहपत्रपसिन्धुस्मिनत्वेनान्यदृष्टव्यमन्येनकरणेनद्रष्टान्योविभक्तोदृष्टादनतश्च
 तितथानान्यच्छरोति ॥त्यस्यसुखस्पदु-त्वांतर्भावोसिद्धेफलितमाह अतरति १५ भूत-सविशेषत्वेनिर्विशेषत्वेवेतिप्रश्न
 पूर्वकंतिर्विशेषत्वेनिर्हरयति विमितादिना नान्यदृष्टोतिभूमैवेतिसंबंधः

रामः

किमिति स्पर्शनं हि विषयस्य स्पर्शनं श्रवणं योरेव निषेध्यते नात्र गृहणमिति शङ्काह नामेति अनुक्तानां स्पर्शादीनामुप
पलस्यणार्थं तेनात्र ह्युपयोगे हरां स्पर्शनाद्यविषयत्वस्य विभक्तिभावादिताह अन्येषामिति अत्रैतलस्यणवाक्योक्तिः स
त्रहेतुमाह मापशरतिमिन्नधिकरणो न त्वविचारणायामन्योन्यत्र पश्यति न श्रुतौ न मननेन विजानाति स भूमेति ह्यह
श्पादिविकल्पनिषेधेनाध्यासाधिकरणत्वापलक्षितस्य विकल्पाविषयत्वमेव भूमलस्यणमित्युक्तं हरति स्वमिति उक्तमे

नमस्तु योरेवंतर्भावादिष्वप्यभेदस्य तद्ग्राहकयोरेवेह स्पर्शनं श्रवणं योर्गृहणं अन्येषां चोपलस्यणार्थं तेन मननं त्वत्रो
क्तं ह्यवेनान्यन्मनुतेति मापशो मननं पूर्वकत्वादिज्ञानस्य तथा नान्यदिजानाति सर्वलस्यणो यः स भूमा विम

नान्यदिजानाति स भूमा ॥

अमसि ह्यस्पर्शनभावो भूम्पु च तेनान्यन्पश्यतीति सा हिना अथान्यं न पश्यतामानं पश्यतीत्येतत् किंचातोपधन्यर
शनाद्यभावमात्रमित्युच्यते तद्ग्राहकसंयवहारविलस्यणो भूमेत्युक्तं भवति ॥ वलस्यणं स्फुरापि नुं विमशति विमवेति
लोकमसि ह स्पर्शनं हि विषयत्वाभावमात्रं भूमौ लस्यणो न निषेधेन त्वज्ञेयत्वे चेति विमशार्थः कस्मिन्पक्षे को लो भूको
वारोषरतिशिष्यः पृच्छति किंचातरति आद्यमन्तघनत्रलाभं दर्शयति पश्यति अन्यस्मिन्पक्षे ह स्पर्शनं हि विषयत्वं भू
मिनास्तीत्येतावन्मात्रं तस्य लस्यणमित्युच्यते चेत्सर्वविकल्पातीति प्रत्यगात्मा भूमेत्यस्मिन्पक्षे सति हि तस्य

११ द्वितीयं पश्यन्मनुष्यं तस्मिन् ह्येव संचरति अथैसादिना तमेव ह्येव प्रपन्नं कुरुष्वेति पश्येवमिमादिना सति क्रियाकारकफलभेदक
 २१ यो संसारनिवृत्तिस्तत्राह क्रियेने सति भेदे क्रियाहे संसारलोके ह्येन द्वे लक्षणवाहेकस्मिन्नेव क्रियाकारकभावस्य न संसारनि
 चोदयति आत्मैकत्वेने एकस्मिन् क्रियाहे भेदस्या संभवदर्शयन्तुता भाह नात्मन इति द्वितीयं पश्यन्मनुष्यं तस्मिन् ह्येव संचरति
 यमप्यस्यपि समानं दृष्टव्यमिति शिष्यः शङ्कते अन्येति आद्यप्येपि न पश्यतीति तावत्तैव दर्शनाद्यभावनाभाद्यत्रेयमिति

अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानं पश्यतीत्युच्यते तदेकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदो भुपगतो भवेत् पश्येवंको हो
 यस्यानन्वयमेव हो संसारनिवृत्तिः क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति आत्मैकत्वेनैव क्रियाकारकफलभेदसं
 सारविनाशस्य इति चेत् न आत्मनो निर्विशेषैकत्वाभ्युपगमे दर्शनादि क्रियाकारकफलभेदाभ्युपगमस्य शब्दमात्र
 त्वात् अन्यदर्शनाद्यभावोक्तिरप्येपि यत्रेयमत्र पश्यतीति च विशेषणो अनर्थकस्यानामिति चेत् दृष्टव्येन हिलोपत्र
 प्रत्येगृहेऽन्यत्र पश्यतीत्युक्ते तत्राहो नात्मानं च न पश्यतीति गम्यते एवमिहापीति चेत् ॥ ५ ॥ च विशेषेण व्यर्थं स्यातामि

त्यर्थः व्यर्थमेव दर्शयन् च न मित्याशङ्का शिष्यः त्वमेव जूते दृष्टव्ये ही निलोके हि यत्र प्रत्येगृहे नान्यत्र पश्यति तद्देवद्वितीयमिति
 प्रयोगो दृष्टव्येन च न स्य नैरर्थक्यमिष्टं व्यवहारंगत्वाद्यथोक्ते धनधान्याद्यर्थनेपि तत्राहो नान्यत्र पश्यतीति श्रुतस्य नैरर्थ
 को न गम्यते किंच न तत्राहो नात्मानं च न पश्यतीति गम्यते एवमिहापीति चेत् ॥ ५ ॥ च विशेषेण व्यर्थं स्यातामि

किं विशेषणार्थवत्त्वानुपपत्त्याभूत्सधिकारणाधिकर्तव्यभावः स्वात्मदर्शनं च वाच्यमित्युच्यते किंवा श्रुतस्य निर्वृत्तयेति पृच्छते चे
 तत्रार्थदृष्टपक्षे नैसाहिना तथातत्त्वमसीति वीर्यस्य निर्द्धारितत्वादधिकारणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तिरिति शेषः पञ्चमन्यप
 श्यतीति विशेषणारात्मनः स्वदर्शनं वाच्यमिति तत्राह अदृश्य इति द्वितीयमन्यपगत्यतिमाह पञ्चेत्याहिना परिहारभागं
 दृष्ट्यातेन स्पष्टपक्षे वेत्येति एकस्मिन्नेव भूमिपक्षेति विशेषणमनर्हमेव प्रपुज्यते प्रसिद्धानुवादेनाधिकारणादिविक
 नतत्त्वमसीत्येकत्वोपदेशादधिकारणाधिकारणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तेः तथा सहेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति वक्ष्ये
 निर्द्धारितत्वात् अदृश्येऽनात्मेन संदर्शनेति एतत्प्रसङ्गविज्ञानात् अनेकेन विजानीयादित्यादि श्रुतिभ्यः स्वात्मनि
 दर्शनाद्यनुपपत्तिः पक्षेति विशेषणमनर्थकं प्राप्तमिति चेन्नाविद्याकृतभेदापेक्षत्वात् तथा सत्तेकत्वाद्वितीय
 त्वबुद्धिप्रकृततामपेक्ष्य सहेकमेवाद्वितीयमिति संख्याधनर्हमप्युच्यते एवं भूमेकस्मिन्नेव पक्षेति विशेषणं च
 विधावस्थापामन्यदर्शानुवादेन च भूम्नस्तदभावत्वलक्षणस्य विवक्षितत्वात् नान्यमप्यतीति विविशेषणं त
 स्मात्सत्तारव्यवहारो भूमिनास्तीति संसुहापार्यः ॥ ५५ ॥ त्वाविषयत्वलक्षणस्य भूम्नोत्पन्नलक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह
 स्वमिति यदविधावस्थामन्यदर्शनादितरनुवादेन नान्यमप्यतीति विशेषणं च भूमिनिविरुद्धपक्षे दर्शनाद्यविषयत्व
 लक्षणस्य भूम्नोत्पन्नलक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह अविधेति लक्षणवाक्यार्थमुपसंहरति तस्मादिति दर्शनादिसक

लसंसारिकव्यवहारभावेपलसितं तत्र भूमेत्यर्थः

कथं न हि ब्रवीमीति भवति तां कथां विं चिति २४ अवतारितमेव वा कं प्रश्न पूर्वकमवतार्य वा च ऐकस्मादि तादिना उत्तमेवार्थे
किं चेवं ब्रवीमीति हो वाच स एवेतादि २४ कस्मात्तु न क्वचिन्न प्रतिष्ठस्यु चने पस्मात्स एव भूमा धत्ती न्न न ध्वति रेकेणान्य
दि पने पस्मिन्नतिष्ठित स्यात्तयो परिष्ठादि तादिसमानं सति भूम्नो न्यस्मि भूमा हि प्रतिष्ठित स्यात्तु न हस्ति स एव तु सर्वम
तत्तस्मात्सौ न क्वचिन्नतिष्ठितः पत्र नान्य मश्वती ताधिकारणाधिकर्तव्यता निर्देशात्स एवा धत्ता हि ति च परे स निर्देशा
स एवा धत्ता त् ३ परिष्ठात्स पश्चात्स पुरात्तत्स ह सिणानः स अरानः स एवेह ५ सर्वमिदं यातो हंकार हेश एव ह
मेवा धत्ता हहमु परिष्ठात्स हं पश्चात्स हं पुरात्ता हं ह सिणानो मुत्तरातो ह मेवेह ५ सर्वमिदं यात आत्मा हेश एव
स एवा धत्ती हि ति च परे स निर्देशात् इषु जीवा हन्यो भूमा सा हि ता शंका कस्पी चिन्मा भ हि ति अथातो नंतरमहंकार
हेशो अहंकारेणा दि श्पते रसहंकार हेशो इषु नर न्यवर्श नार्थ भूमेव निर्दि श्पते हंकारेणाह मेवा धत्ती हि तादिना अ
हंकारेण हेहा हि संघातोऽप्यदि श्पते विवेकि भिरित्त न हा रा शंका मा भ हि त्थाननं ३३ यतिरेक ह्यलं चि च्छाणेति सतीति अ
हंकारात्मत्वोपदेशस्याभिप्रायमाह यवेति कोसावहंकारेणा दि श्पते रता शंका प्रपोजनानुवाह पूर्वकमाह इषुरिति अहंका
रहेशात्स्थानात्मा हेश सतात्पमाह अहंकारेणेति ॥

23

उक्तात्मविज्ञानवृत्त-कृतकस्य तामाह आत्मैवेति एकमिति स जातीयभेदगृहीतस्योक्तिः अतश्च न्यमिति विजातीयभेदश्च न्यत्वं
मुच्यते रमात्म-त्रीडयोरवांतस्य भेददर्शयति हेह मात्रेति त्रीडावाक्यसाधनेन तत्र लोकसंमतिमाह लोकरति हेह स जीवितैव भो

आत्मैव सर्वतः सर्वमिषेव मेकमजं सर्वतोव्योभवत्पूर्णे स न्यग्रसंपन्नसवैराषविद्वान्मनुजविज्ञानाभ्यासात्परातितात्मने
वृत्तमण्यस्य सोऽयमात्मरतिः तथात्मकीडोद्देहमात्रसाधनारतिर्वाससाधनाकीडलोकेस्त्रीभिः सखिभिश्च कीडतो नित
शनात् न तथा विदुषः किं नर्ह्यान्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भवतीत्यर्थः मिथुनं दृढजनिनं सुखं तदपि निरपेक्षं पश्य विदुषांति

आत्मैवाधत्ता हात्मापरेष्टा हात्मापञ्चा हात्मापुस्ता हात्माहसि एत आत्मोतरत आत्मैवेह सर्वमिति स वा एष ए
वं पश्यन्नेवं मन्वान एव विजानन्नात्मरति एतन्मीड आत्ममिथुन आत्मानं ह स ख ए द्वव नित स्य सर्वेषु लोकेषु का
मचारे भवति ॥ ५ ॥ आत्मानं ह शब्दादिनिमित्त आनं हो विदुषां न तथा स्प विदुषु किं न स्यात्मनिमित्तमेव सर्व सर्वत

वृषकारोणचुहेहजीविनभाभोगादिनिमित्तवासुवस्तुनिरपेक्षस्यैव सर्वलक्षणोविद्वान्जीविन्नेवस्वाराज्येभिषिक्तपतितेपि
हेहेस्वराज्येभ्योनिपतस्वभवतिनतपतनस्यसर्वेष्वलोकेषु कामचारोभवति॥१॥ गन्धर्वाग्रेष्वादिनिमित्तवासुवस्तुनत्र सर्वत्रनिरपेक्षो
पादघाताभेष्पसंगवर्तितोविद्वानिमाह हेहेनिजीवन्मुक्तिमुक्त्वाविदेहमुक्तिं दृशयति सशरीरे स्वराज्येनिमित्तोक्तसफलानामाह

॥ वासिष्ठ ॥

रमः

23

स्याज्जसर्वलोककामचारोस्तासपेमाह प्राणादिष्विति पावन्नाम्नोगतत्रास्पयाकामचारेभवतोत्पादिनापरिच्छिनेपरतं
त्रचपूर्वभूमिषुफलमुक्तमत्रनुपरमानंहमातौतद्व्याहृतिरचनेननुसोपाधिकंरूपमित्यर्थः फलप्रदर्शनद्वारेणानुत्वावि

प्राणादिषु पूर्वभूमिषु तत्रासेति तावन्मात्रपरिच्छिन्नकामचारोत्पत्तमन्यजत्वे चार्थप्राप्तं सति शपत्वा यथा प्राप्तत्वा
ज्यैकामचारत्वा नुवाहेन तन्निर्णीतिरिहोच्यते सत्परादिना अथपुनर्यस्य ज्ञात उक्त दर्शनादनुयायेपरित्येन पयो
क्तमेव वासभ्यद्विवृत्तेन राजानो भवन्ति अन्यः परो ज्ञात्वा मोक्षयति न राजानो केचिच्च स्वप्नलोकाः स्वप्नलोका एषां

अथ येन यातो विहरन् राजानस्ते स्वप्नलोका भवन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारे भवति १४

ते स्वलोकाः भेददर्शनस्यास्य विषयास्य च तन्मत्समित्यवोचाम तस्मादेदं दर्शिनस्ते स्वप्नलोकाः स्वदर्शनानुस्ये

तैव भवन्त्यनरावन्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारे भवति १५

यामविद्वन्निद्वाराण्यतांस्तौति अयेत्पादिना ते स्वप्नलोका भवन्तीति संबंधभेददर्शिनानां विनाशित्वे हेतुमाह भेददर्श
नस्येति परिच्छिन्नसि विनाशित्वे वचनं तस्मादिदं निप्रामाण्यं १५

४

४

४

४

छां भारीः आहारबुद्धिफलमाह नस्यमिति अंतःकरणबुद्धिफलं कथयति सत्त्वेति स्मृतित्वा भफलं दर्शयति तस्यो चेति भवतीत्याहारस्य

१५

25

तस्यामाहारबुद्धौ सत्त्वोत्पत्तौ नोऽन्तःकरणस्य सत्त्वस्य बुद्धिर्नैर्मलं भवति सत्त्वबुद्धौ च सत्त्वोपचायगते भूमात्मनि ध्रुवाधिवि
ष्टिना स्मृतिविस्मरणं भवति तस्यो चलध्यायो स्मृतिलभे सति सर्वेषामविधा कृतानर्थपाशरपाशमनेकजन्मोत्प
नुभवभावना कटिनी कृतानो हृदयाश्रयाणां मंथीनां विप्रमोहो विशेषेण प्रमोहस्य विनाशो भवतीति पतन एतदुत्तरे
तेरप्युक्तमाहारबुद्धिफलं तस्मात्साकार्यमर्थः सर्वशास्त्रार्थमशेषतः उक्ताख्यापिकामुपसंहरति श्रुति-तस्मै मरि

सत्त्वबुद्धिः सत्त्वबुद्धौ ध्रुवास्मृतिः स्मृतिलभे सर्वमंथीनां विप्रमोहस्त

स्मै मरिह त कषापापतमसः पारं दर्शयति भगवान्स नत्कुमारः ५ ॥

त कषापापवासा एति व कषापो एगद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रंजनारपत्तात् सत्त्वानवैराग्याभ्यासस्य सत्त्वोत्पत्तौ मरिह त कषापापतमसोऽविद्यालस्य रंजनारपरमार्थसत्त्वे दर्शयति रंजि
तवानोपधेः कोसो भगवानुमतिमत्तपंचैव भूतानामागतिं गतिं चेति विद्यामविद्यां च सत्त्वोभगवानित्येवं धर्मासनत्वे मा
रिह वेस्तिर्नेति शेषः मरिह त कषापापतमसः पारं दर्शयति पतन इति तस्मै मरिह त कषापापे त्यो हि वाक्यमवतार्य व्याचष्टे सर्वमिति श्री

तिगतिमापवर्षा

रमः
१५

छां भाटी नमचवैशिष्यो नरमाह नमेवेति १६ इति श्रीसत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीभुवनरूपज्योतिष्यभावननेरजा

२६ नमेवसनकुमारहेवंस्करत्वाचस्तनेकथयति तद्दिरोहिर्वचनमध्यापयति समास्य १६ इति श्रीगोविंद

26

नस्करत्वाचस्तनेन २स्करत्वावस्तने १६
इति श्रीसत्परमः प्रयागः समासः ७

भागवत्पूज्यपादशिष्यसत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकराभगवतः कृतो छांदोग्योपनिषद्विवरणो सप्त
मः प्रयागः समासः ७

नगिरिक्ततापो छांदोग्यभाष्यश्रीकायां सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ७

श्रीरामचंद्रायनमः श्रीगणेशायनमः

ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ

रामः
१६

छान्दोग्यसमाप्तः